

AUTEURS
Hanan Nhass
Jeroen Vug

 Kennisplatform
inclusief samenleven

MOSLIMS EN HUN MEDEMEMENSEN

Een kwalitatieve verkenning naar burgerinitiatieven van
moslims in Nederland

APRIL 2022

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	3
1. Inleiding	5
1.1 Onderzoeksopzet en aanpak	6
1.2 Onderzoeksmethoden	6
1.3 Samenwerking met experts	8
2. Literatuurverkenning	9
2.1 Definitie actief burgerschap	9
2.2 Burgerinitiatieven van moslims in Nederland	9
2.3 Bevindingen uit internationale literatuur	11
2.4 In het kort	14
3. Verhalen van initiatiefnemers	15
3.1 Het discours van moslimburgerschap	15
3.2 Drijfveren	18
3.3 Doelen	23
3.4 Vormen van moslimburgerschap	26
3.5 In het kort	32
4. Nieuwe dynamieken	33
4.1 Gerichtheid op de Nederlandse samenleving	33
4.2 Interne emancipatie	35
4.3 Culturele en religieuze diversiteit	36
4.4 Professionalisering en internationalisering	38
4.5 Toekomstige ambities	41
4.6 In het kort	42
5. Conclusies	43
Literatuurlijst	47
Bijlage: Lijst met burgerinitiatieven van Nederlandse moslims	49

SAMENVATTING

In dit rapport doen we verslag van ons verkennende onderzoek naar ervaringen en opvattingen van moslims in Nederland die een burgerinitiatief hebben opgezet of daar een bijdrage aan leveren. Aan de hand van semigestructureerde interviews met elf van hen en een beknopte internationale literatuurstudie schetsen we een beeld van hun motivatie, doelen en aanpak, en van gesignaleerde trends. De vraag die in deze verkenning centraal staat is: 'Hoe geven Nederlandse moslims invulling aan actief burgerschap?' Daarbij beantwoorden we de vragen naar hun drijfveren en doelen, en hoe zij hun initiatief hebben vormgegeven. Op basis van de literatuur en de interviews beschrijven we een aantal ontwikkelingen.

Onder actief burgerschap verstaan we:

'Burgerbetrokkenheid die een verscheidenheid aan formele en informele activiteiten omvat, uitgevoerd als onderdeel van een organisatie of individueel, binnen de sfeer van een bepaalde gemeenschap, het bredere maatschappelijke middenveld of de politieke arena, met als doel om de omstandigheden van anderen (medeburgers) te verbeteren of om de toekomst van de gemeenschap mede vorm te geven'. Veelal uitten de initiatiefnemers die wij interviewden zich over hun motivatie in de volgende termen: 'je inzetten voor een ander', 'menselijke betrokkenheid', 'er zijn voor alle mensen', 'investeren in relaties met mensen', 'mensen een menswaardig gevoel geven' en 'mensen een humaan bestaan geven'. Een rode draad door de interviews heen is dat respondenten vaak gebruik maakten van taal die ontleend is aan zowel de islam als het mensenrechtendiscours.

De drijfveren van onze respondenten zijn soms religieus, soms humanitair van aard, of een combinatie van beide. We onderscheiden de volgende drijfveren bij onze respondenten: voortkomend uit de religie, zorg voor naasten in een kwetsbare positie, sociale rechtvaardigheid, en bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen en jongeren. De doelen die zij voor ogen hebben met hun burgerinitiatief onderscheiden

wij als volgt: *positieve beeldvorming van de islam, bevorderen van inclusie, talentontwikkeling en religieuze vorming.*

De vormgeving en invulling van de verschillende burgerinitiatieven verschillen in doelgroep, thema en locatie. De meeste initiatieven zijn niet alleen gericht op de moslimgemeenschap maar op alle burgers in de samenleving. Soms heeft men een specifieke doelgroep, zoals moslims met een lichamelijke beperking, soms een heel brede doelgroep, zoals jongeren, migranten of professionals. Een aantal thema's die eerder min of meer een taboe waren onder moslims, krijgt bij de burgerinitiatieven van onze respondenten wel aandacht, zoals armoede, lichamelijke beperking, en mensen in de gevangenis. De andere thema's die de burgerinitiatieven die wij onder de loep namen belichten zijn talentontwikkeling, topsport, ontmoeting en verdieping, kunst, vrede en educatie. Een aantal projecten richt zich op actuele thema's, zoals islam in Nederland, religieuze identiteit, scheiding kerk en staat, mensenrechten, moslimjeugd en gender en xenofobie.

Sommige burgerinitiatieven die we voor onze verkenning onder de loep namen begonnen in een thuissetting, ook om zo vertrouwen en veiligheid te creëren voor de deelnemers. Deze 'thuis-initiatieven' breidden zich in de loop van de tijd zodanig uit dat ze op zoek moesten naar een aparte locatie, en liepen soms zo goed dat ze zelfs meerdere locaties konden inrichten. Sommige burgerinitiatieven hebben de moskee als locatie. Er zijn initiatieven die op wijkniveau opereren, andere op landelijk niveau.

Trends en toekomstambities

Inmiddels wonen opeenvolgende generaties moslims in Nederland. De generaties verschillen in meer of mindere mate in wereldbeeld, ervaring en positionering in de Nederlandse samenleving. Er is onder de door ons geïnterviewde moslims met een

burgerinitiatief een grote mate van gerichtheid op Nederland en de Nederlandse samenleving. Dit is voor de zogenaamde 'bekeerde moslims' met een Nederlandse achtergrond, waaronder vijf van onze respondenten, vanzelfsprekend. We signaleren deze gerichtheid op Nederland echter ook onder moslims met (groot)ouders die naar Nederland zijn gemigreerd. Waar eerdere generaties hun burgerinitiatieven vaak nog organiseerden langs etnische en culturele lijnen, zien we dat de jongere generatie vaak etnisch-overstijgend werkt, gericht op mensen met verschillende migratieachtergronden. Daarnaast is er bij veel initiatieven ook sprake van religieuze diversiteit.

De burgerinitiatieven van moslims die wij interviewden zijn een kwaliteits- en professionaliseringsslag aan het maken. Verschillende respondenten hebben methoden en keurmerken ontwikkeld voor hun burgerinitiatief, sommigen zoeken naar verbinding met

internationale organisaties of hebben de ambitie om (verder) te internationaliseren. Vrijwel alle initiatieven beogen een lange termijn-impact op de thema's waar ze zich mee bezig houden, om polarisatie, discriminatie, armoede of onderwijsongelijkheid te bestrijden.

Kijkend naar zowel de wetenschappelijke literatuur als de interviews zien we dat de Nederlandse moslimgemeenschap in beweging is. In vergelijking met eerdere generaties weten jonge moslimburgers zich steeds beter te positioneren in de Nederlandse samenleving en in het maatschappelijke debat. Er lijkt een maatschappelijke emancipatie van deze gemeenschap plaats te vinden, en binnen de gemeenschap de emancipatie van vrouwen en van mensen met een lichamelijke beperking. Dit loopt parallel met ontwikkelingen binnen de moslimgemeenschap in andere landen.

1. INLEIDING

Burgerschap, burgerinitiatief, burgerparticipatie: de actieve burger is niet weg te denken uit de huidige samenleving. In deze verkenning kijken wij naar hoe Nederlandse moslims invulling geven aan het begrip actief burgerschap.¹ Gevoed door maatschappelijke betrokkenheid zoeken Nederlandse moslims naar manieren om de directe leefomgeving te verbeteren, van zowel moslims als niet-moslims. Daar komt bij dat de moslimgemeenschap in beweging is: de afgelopen decennia is zij cultureel, etnisch en religieus meer divers geworden en vrouwen en jongeren spelen een steeds prominentere rol in islamitische maatschappelijke organisaties. Dit brengt nieuwe dynamieken met zich mee in hoe Nederlandse moslims invulling geven aan actief burgerschap.

Actief burgerschap van Nederlandse moslims zegt iets over wat zij belangrijk vinden en hoe zij hun maatschappelijke idealen willen bereiken. Naast reeds bestaande initiatieven zijn er meer recente initiatieven, geëngageerd vanuit, soms nieuwe, thema's. Een voorbeeld is het initiatief groenemoslims.nl dat focust op milieubewust leven, geïnspireerd door de grondbeginselen van de islam. Soms wordt ingehaakt op thema's die binnen de eigen gemeenschap in een taboesfeer hangen, zoals mensen met een beperking, of criminaliteit. Daarnaast zijn er diverse initiatieven die zich inzetten voor de bestrijding van anti-moslimracisme, zoals Collectief tegen Islamofobie en Discriminatie, Muslim Rights Watch en Meldpunt Islamofobie.²

Andere voorbeelden bevinden zich op het vlak van moslimfeminisme, armoedebestrijding, talentontwikkeling en kunst- en cultuureducatie. Ook zijn er (vrouwen)groepen en -netwerken die bij elkaar komen om het geloof te interpreteren en islamgeïn-

spireerde vormen van burgerschap te ontwikkelen.³ Dan zijn er nog moslimjongeren die als vloggers of *influencers* in de media, geïnspireerd door hun islamitische wortels, Nederlands burgerschap promoten. De opkomst van islamitische kennisinstituten, zoals de Islamic University of Applied Sciences en Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam, laat zien dat de moslimgemeenschap ook eigenaarschap neemt van Nederlandstalig islamitisch onderwijs en zich bewust wordt van de plek van jonge Nederlandse moslims in de samenleving. De genoemde initiatieven verschillen in aard, grootte en oriëntatie – en bieden zeker geen uitpuutend beeld – maar geven samen genomen wél een kijkje in het kleurrijke en dynamische geheel van actief moslimburgerschap in Nederland.

Of het nu gaat om politiek idealisme, sociaal activisme, spiritualisme en/of religieuze zelfverwezenlijking: genoemde voorbeelden van burgerinitiatieven waarbij moslims actief vormgeven aan burgerschap, leveren een bijdrage aan de samenleving. Ze participeren, slaan creatieve nieuwe wegen in en werken aan de verdere worteling van moslims in Nederland. Toch lijken deze burgerschapsactiviteiten onzichtbaar voor de meerderheid van de samenleving. Activiteiten van Nederlandse moslims die het dominante negatieve beeld van de islam en haar vermeende antidemocratische of anti-integratieve tendensen lijken te bevestigen vinden wél podium in de media en het politieke en publieke debat. Het is belangrijk om nuance aan te brengen door de hierboven beschreven (soms nieuwe) dynamieken en trends binnen de Nederlandse moslimgemeenschap zichtbaar te maken.

1 Zie voor een conceptuele discussie en definiëring van 'actief burgerschap' de literatuurverkenning in paragraaf 2.2.

2 Voor meer informatie over de term 'antimoslimracisme' verwijzen wij naar hoofdstuk 4 uit de recent door Movisie ontwikkelde handreiking Geen ruimte voor discriminatie.

3 Zie bijvoorbeeld Sahar Noor (2017). *Creating a Female Islamic Space. Piety, Islamic knowledge and religious authority among Born-Muslims and converts to Islam in the Netherlands and Belgium* (ongepubliceerde dissertatie, Radboud Universiteit), toegankelijk via Creating a Female Islamic Space. Piety, Islamic knowledge and religious authority among Born-Muslims and converts to Islam in the Netherlands and Belgium (ru.nl) (geraadpleegd, d.d. 22 december 2021).

Op enkele belangrijke uitzonderingen na, zijn er weinig onderzoeken en artikelen die deze trends beschrijven.⁴ De door moslims opgezette burgerinitiatieven zijn niet eerder inzichtelijk gemaakt in termen van het type burgerschap dat ze voortbrengen en het belang daarvan voor de brede samenleving. Dit onderzoek verkent deze initiatieven. De focus ligt op de verhalen en ervaringen van deze actieve burgers. Wat drijft hen? Welke thema's vinden zij belangrijk? Voor wie zetten zij zich in? En op welke manier doen ze dat? De verhalen van de initiatiefnemers laten zien wat hun kijk en inbreng is op het samenleven.

1.1. Onderzoeksvragen

Bovenstaand geschetste context brengt ons op de volgende onderzoeksvragen (hoofdvraag en deelvragen):

Hoe geven Nederlandse moslims invulling aan actief burgerschap?

1. Wat is actief burgerschap?
2. Hoe spreken moslims over burgerschap? (het discours)
3. Wat zijn de drijfveren voor het opzetten van burgerinitiatieven?
4. Welke doelen dienen deze burgerinitiatieven?
5. Welke vorm hebben deze burgerinitiatieven?
6. Welke trends en toekomstambities kunnen worden gesignaleerd?

1.2. Onderzoeksmethoden

In deze paragraaf lichten we toe welk ontwerp er aan dit onderzoek ten grondslag ligt en welke methoden we hebben gehanteerd.

De onderzoeksvragen nodigen uit tot kwalitatieve onderzoeksmethoden. Hier hebben we voor gekozen, omdat de ervaringen, opvattingen en dagelijkse praktijk centraal staan. Kwalitatief onderzoek leidt

tot meer inzicht in de sociale werkelijkheid van de respondenten.

Dit onderzoek is ontworpen met het verkennende karakter als uitgangspunt. We zijn gestart met een literatuuronderzoek, waarbij we zowel Nederlandse als internationale *peer-reviewed* artikelen hebben doorgelicht.⁵ De gebruikte artikelen komen uit verschillende wetenschappelijke disciplines, zoals politicologie, religiewetenschappen, sociologie, antropologie en migratiestudies. De meeste literatuur is gevonden via de zoekmachine Google Scholar. Er zijn voornamelijk Engelse zoektermen gebruikt, zoals een combinatie van 'active citizenship', 'muslims', 'Islam', 'Islamic activism'. Tevens is bij de gevonden relevante literatuur gekeken door welke andere studies deze studie geciteerd is en zo zijn weer andere studies op het spoor gekomen. De internationale onderzoeken rapporteerden over onderzoeken in Nederland, maar ook in andere 'westerse' landen, zoals Australië, Groot-Brittannië en Duitsland. Dit vergelijkende internationale perspectief stelt ons in staat om te kijken naar algemene tendensen in verschillende landen.

Aan de hand van de analyse van de eerdere onderzoeken hebben we de vragenlijst voor de semigestructureerde interviews opgesteld. De interviews met initiatiefnemers hebben, vanwege de COVID-19 beperkingen grotendeels plaatsgevonden via Microsoft Teams en telefonisch. Van alle interviews zijn audio-opnamen gemaakt en deze zijn direct na afname uitgewerkt (niet getranscribeerd) en ter controle voorgelegd aan de respondenten. De data uit deze interviews zijn handmatig door drie onderzoekers - via een cross check - geanalyseerd. Alle interviews zijn voorzien van codes, die inzichtelijk maken welke thema's veel werden genoemd door de respondenten en wat juist onderbelicht bleef. Op basis hiervan zijn de patronen beschreven. In de analysefase hebben we onze bevindingen vergeleken met de wetenschappelijke literatuur. Omdat het thema relatief nieuw is, hebben we een conceptversie van dit onderzoek voorgelegd aan drie experts (zie paragraaf 1.3.).

5 Peer-reviewed houdt in dat de onderzoeken en artikelen zijn beoordeeld door vakgenoten.

4 Zie bijvoorbeeld Kholoud Al-Ajarma en Marjo Buitelaar (2021). Social Media Representations of the Pilgrimage to Mecca: Challenging Moroccan and Dutch Mainstream Media Frames. *Journal of Muslims in Europe* 10(2), 146-167. Voor een overzicht van reeds bestaande onderzoeken, zie de literatuurverkenning in hoofdstuk 2. Dit overzicht is, vanwege de scope en aard van deze verkenning, uiteraard niet uitputtend.

De werving en selectie van respondenten vond plaats door online deskresearch naar burgerinitiatieven van Nederlandse moslims. Het gaat hierbij om organisaties die actief zijn in het maatschappelijk middenveld. Deze initiatieven zijn gevonden via websites en sociale media (zoals Facebook en LinkedIn). Daarnaast is gebruik gemaakt van het reeds bestaande netwerk van de onderzoekers zelf. In totaal zijn 41 initiatieven in kaart gebracht. Een overzicht is te vinden in de bijlage. Hierbij moet vermeld worden dat deze lijst niet uitputtend is, maar slechts illustratief voor de verscheidenheid van hoe moslims invulling geven aan actief burgerschap via burgerinitiatieven.

Opmerking

We realiseren ons dat een grote groep maatschappelijke initiatieven van moslims in het rapport buiten beschouwing blijft. We doelen onder andere op de talloze (zelf)organisaties en andere initiatieven van bijvoorbeeld Turkse, Marokkaanse, Afghaanse, Somalische achtergrond, waar veel moslims (mede) bij zijn betrokken en onder de doelgroep vallen. Deze initiatieven zijn - zeker bij de oprichting - veelal langs etnisch-culturele lijn opgezet en vaak lokaal georiënteerd. Hun doelen zijn in oorsprong vaak gericht op het in stand houden van de eigen culturele en religieuze tradities, om elkaar te informeren en te steunen bij het wegwijs raken in de nieuwe samenleving. Een deel van deze (zelf)organisaties en vrouwenorganisaties ontwikkelde zich tot organisaties voor specifieke thema's als emancipatie en zelfbeschikking, die taboes als praten over geweld in families en homoseksualiteit doorbreken in hun gemeenschappen. Met een aantal van de (vaak landelijk werkende) organisaties (als de voormalige inspraakorganen) werken KIS en Movisie al jaren samen rond de aanpak van deze en andere problematieken.

Alle 41 initiatieven zijn benaderd voor een interview, en uiteindelijk kregen de onderzoekers respons van in totaal elf initiatiefnemers. In willekeurige volgorde werkten de volgende respondenten mee aan deze verkenning. We noemen daarbij tevens de naam en het thema van het initiatief:

- Bahaeddin Budak, Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam: islamitische perspectieven

op social work en pedagogiek;

- Saida Franken, Stichting Salaam Art: zelfontwikkeling en vrede in de samenleving via islamitische kunstprojecten;
- Redouan El Yaakoubi, Durf te Dromen: talentontwikkeling en (top)sport voor (moslim) jongeren op wijkniveau;
- Saniye Calkin, Platform INS: werken aan maatschappelijke problematiek met professionals en migranten;
- Mustapha El Jarmouni, Stichting Schaakschool: vriendschap en verbinding creëren door samen te (leren) schaken;
- Imad el Fadili, Nationaal Zakat Fonds: islamitische liefdadigheid met een focus op de Nederlandse samenleving;
- Arnold Yasin Mol, Islamic University of Applied Sciences: islamitische theologen opleiden met een Nederlands referentiekader;
- Siham Achahboun, Rising Ummah: acceptatie en erkenning bevorderen van moslims met een lichamelijke beperking;
- Rahma Hulsman, Interculturele Stichting Salaam: armoedebestrijding en islamitische voedselbank voor alle Nederlandse burgers;
- Ahmed El Mesri, Stichting Assadaaka Community: interculturele zorg en communityvorming.
- Anne Dijk (drie initiatieven):
  - Brief aan de Koning: moslimactivisme en engagement met democratische middelen;
  - Happy Dutch Muslims: diversiteit moslimgemeenschap onder aandacht brengen middels filmpje;
  - Potlodenactie naar aanleiding van aanslag op Charlie Hebdo (2015): sociale cohesie, moslims en niet-moslims verbinden door dialoog en inclusiviteit.

De bevindingen uit dit onderzoek zijn gebaseerd op diepte-interviews met deze initiatiefnemers en het hierboven beschreven literatuuronderzoek. Laatstgenoemde initiatiefnemer is geïnterviewd over drie aparte burgerinitiatieven. In totaal gaat het dus om elf interviews en dertien burgerinitiatieven. Het rapport hanteert voor de leesbaarheid de generieke term 'initiatiefnemer'. In twee gevallen gaat het

echter om respondenten die een prominente en leidende rol spelen bij het burgerinitiatief, maar die in een latere fase betrokken zijn geraakt (Saniye Calkin en Arnold Yasin Mol). Alle andere respondenten zijn de oorspronkelijke bedenkers en aanjagers van het initiatief.

Bij de werving van respondenten is geprobeerd rekening te houden met de diversiteit van de Nederlandse moslimgemeenschap. Zo is gekeken naar een verscheidenheid in etnisch-culturele achtergrond, religieuze stroming, leeftijd (zowel oudere als jongere) en gender van de initiatiefnemers, plus het thema en de doelgroep van het initiatief. Wegens het kwalitatieve karakter van deze verkenning beoogt dit rapport uiteraard niet om generaliserende uitspraken te doen over de hele Nederlandse moslimgemeenschap. Veel initiatiefnemers hebben bijvoorbeeld een Marokkaanse of Turkse migratieachtergrond. De kleinere moslimgemeenschappen met een andere etnische of culturele achtergrond maken geen deel uit van deze verkenning. De onderzoekers hopen dat deze verkenning uitnodigt tot verder onderzoek.

1.3. Samenwerking met experts

Een conceptversie van dit rapport hebben wij ter feedback (op grote lijnen) voorgelegd aan de volgende experts:

- Prof. dr. Marjo Buitelaar, hoogleraar in de hedendaagse islam, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen
- Prof. dr. mr. Maurits Berger, bijzonder hoogleraar islam en het Westen, verbonden aan de Universiteit Leiden
- Dr. Martijn de Koning, onderzoeker activisme onder moslims in Europa, verbonden aan de Radboud Universiteit

Hun opmerkingen en suggesties zijn zoveel als mogelijk meegenomen in de eindversie van het rapport, die we de experts voor publicatie niet hebben voorgelegd.

2. LITERATUURVERKENNING

In dit hoofdstuk besteden we aandacht aan de wetenschappelijke literatuur omtrent moslimburgerschap, waarmee we de vormgeving van burgerschap door moslims in samenlevingen waar zij een minderheid vormen bedoelen. Deze inzichten gebruiken wij om ons onderzoek in te bedden in het bredere academische debat over de sociale betrokkenheid van moslimburgers in Nederland.

Deze literatuurverkenning is opgedeeld in vier delen. Allereerst omschrijven we een discussie vanuit de wetenschappelijke literatuur over het concept (actief) burgerschap en de specifieke definitie die wij hanteren in deze verkenning. Daarna volgt de situatie in Nederland, met achtergrondinformatie en cijfers over Nederlandse moslims. Vervolgens besteden we aandacht aan een reeks inzichten uit internationale onderzoeken met betrekking tot moslimburgerschap.

2.1. Definitie actief burgerschap

Actief burgerschap is een veelgebruikte term in onderzoek en beleid. Desondanks is er veel conceptuele onduidelijkheid over de term. In deze verkenning hanteren we de op onderzoekers Adler en Goggin (2005, p. 240) geïnspireerde definitie van actief burgerschap:

'Burgerbetrokkenheid die een verscheidenheid aan formele en informele activiteiten omvat, uitgevoerd als onderdeel van een organisatie of individueel, binnen de sfeer van een bepaalde gemeenschap, het bredere maatschappelijke middenveld of de politieke arena, met als doel om de omstandigheden van anderen (medeburgers) te verbeteren of om de toekomst van de gemeenschap mede vorm te geven.'

In deze (en soortgelijke) definities van actief burgerschap wordt de term gebruikt om een opvatting van burgerschap uit te drukken die niet zo zeer de nadruk legt op de statische (en passieve) aspecten

van burgerschap, zoals het hebben van bepaalde burgerrechten- en plichten, maar op de dynamische (en actieve) aspecten van zogenoemde uitvoerende processen van burgerschap (performative processes). Burgerschap wordt dan primair beschouwd als een activiteit en niet zozeer als een 'status'. In deze context wordt ook gesproken van de procedurele uitvoering (procedural enactment) van burgerschap middels burgerparticipatie en/of politieke participatie (Peucker, 2018, pp. 556-557). Actief burgerschap, in andere woorden, is iets wat je doet.

En dat kan op allerlei manieren. De mogelijkheden tot uitvoering van actief burgerschap, betogen Isin en Nielsen in hun onderzoek (Isin, 2008, p. 38 en Isin & Nielsen, 2008), zijn nagenoeg onuitputtelijk, omdat 'actieve burgers' constant nieuwe 'scènes' en 'scripts' creëren om burgerschapsactiviteiten (acts of citizenship) uit te voeren. Dit begrip van actief burgerschap wijst een streng onderscheid tussen publiek en privaat af en biedt ruimte voor een meer gedifferentieerde en inclusieve conceptie die focust op sociaal-politieke participatie in relatie tot culturele identiteit, erkenning en thuishoren (zie bijvoorbeeld Van Beurden & De Haan, 2020, p. 578). Deze conceptie van burgerschap negeert niet de strikt juridische dimensie van burgerschap, maar overstijgt deze door meer te concentreren op de sociale betekenis van burgerschap, zoals deze vormgegeven wordt door burgers zélf. Omdat we in deze studie kijken naar hoe moslimburgers zelf invulling geven aan burgerschap en burgeridealen hanteren ook wij dit bredere begrip van actief burgerschap.

2.2. Burgerinitiatieven van moslims in Nederland

In deze verkenning staan burgerinitiatieven van moslims in Nederland centraal. De Nederlandse moslimgemeenschap is in beweging. Vooral jonge generaties moslimburgers weten zichzelf steeds beter te positioneren in de Nederlandse samenle-

ving en in het maatschappelijke debat (Slootman & Duyvendak, 2018). Ook zien we dat de aard en thematiek van burgerinitiatieven van moslims verandert. Daarnaast zijn deze initiatieven vaak etnisch-overstijgend en gericht op de Nederlandse moslimgemeenschap en de bredere Nederlandse samenleving. Dit heeft mede te maken met de groei, emancipatie, professionalisering en diversifiëring van de Nederlandse moslimgemeenschap. Deze factoren lijken te zorgen voor nieuwe dynamieken met betrekking tot hoe Nederlandse moslims invulling geven aan actief burgerschap.

2.2.1. Religiositeit van moslims en de publieke perceptie van moslims

Naar schatting beschouwt ongeveer 6% van de Nederlandse burgers zich als moslim, waarvan het overgrote deel een Turkse of Marokkaanse migratieachtergrond heeft (Huijnk, 2018). Het aandeel dat zichzelf als moslim beschouwt, is onder Marokkaanse Nederlanders groter (94%) dan onder Turkse Nederlanders (86%). Voor beide groepen geldt dat religie onverminderd een grote rol blijft spelen in hun leven. Zo blijkt uit een Sociaal en Cultureel Planbureau-rapport naar de religieuze beleving van moslims in Nederland (Huijnk, 2018) dat het overgrote deel van Marokkaanse- en Turkse Nederlanders zichzelf beschouwt als moslim. Er is zelfs sprake van een toenemende religiositeit. Zo nam bij Turkse Nederlanders het moskeebezoek en bidden toe en bij Marokkaanse Nederlanders het bidden, halal eten en hoofddoek dragen (ibid., pp. 13-14). Dit beeld bevestigt de conclusies van eerdere onderzoeken, waaruit blijkt dat religie voor veel Turkse en Marokkaanse Nederlanders een belangrijke rol speelt (Maliepaard & Gijsberts, 2012; Phalet & Ter Wal, 2004). Uit zowel eerdere als recente onderzoeken lijkt dus een consistent beeld te rijzen: religiositeit onder Nederlandse moslims – in ieder geval blijkens de gebruikte parameters in genoemde onderzoeken – groeit en speelt een belangrijke rol in de manier waarop ze hun levens en burgerschap invullen.

Uit onderzoek blijkt dat de groeiende religiositeit van Nederlandse moslims vaak niet als iets positiefs wordt beschouwd. Veel Nederlanders met een Nederlandse achtergrond hebben een negatief

beeld van de islam en Nederlandse moslims (Huijnk, Dagavos, Gijsberts & Andriessen, 2015). Niet zelden wordt religiositeit van moslims in de publieke opinie en het politieke debat in verband gebracht met religieus extremisme en terrorisme. In het Nederlandse publieke discours worden moslimouders vaak geportretteerd als 'vreemd, onderontwikkeld en immoreel' en moslimvrouwen worden gestereotypeerd als 'geïsoleerd, onderdrukt en passief' (Van Beurden & De Haan, 2020). Verder blijkt uit verschillende onderzoeken dat moslims relatief vaak te maken hebben met moslimdiscriminatie op basis van een negatief beeld van de islam en moslims, wat leidt tot gevoelens van uitsluiting en een gebrek aan maatschappelijke acceptatie (Di Stasio, Lancee, Veit & Yemane, 2021; Van Bon, Fiere & De Wit, 2021; Andriessen et al., 2020; Tierolf, Drost & Van Kapel, 2018).

Sociologen Slootman en Duyvendak geven in hun onderzoek aan dat de islam in groeiende mate wordt gezien als onverenigbaar met 'Westerse' en 'Nederlandse waarden' en dat moslims worden beschouwd als een bedreiging voor wat gezien wordt als de Nederlandse cultuur (Slootman & Duyvendak, 2018). Nederlandse burgers met ouders met een Marokkaanse of Turkse achtergrond worden geportretteerd als 'vreemdelingen' omdat zij moslim zijn en daarom wordt er aangenomen dat zij een 'traditionele', en dus onverenigbare cultuur hebben. Nederlander-zijn wordt in groeiende mate geassocieerd met modern, individualistisch, progressief en seculier zijn, aldus Slootman en Duyvendak.

2.1.2. Religiositeit van moslims als aanjager van actief burgerschap

Ondanks de vaak negatieve sfeer in het publieke debat omtrent de islam en moslims zijn er Nederlandse moslims die zich juist positief laten inspireren door hun geloof om zich in te zetten voor de samenleving en medeburgers, voor zowel moslims als niet-moslims. Een etnografische casus-studie van Marokkaans-Nederlandse ouders in Rotterdam naar opvoeding en ouderschap in de context van actief burgerschap benadrukt hoe moslimouders investeren in hun rol als actieve en intentionele burgers ten behoeve van de volgende generaties (Van Beurden & De Haan, 2020, p. 586). Moslimouders, aldus Van

Beurden en De Haan, verbinden hun sociale rol als ouders met hun sociale rol als burgers, terwijl ze zich inzetten voor een gevoel van sociaal thuis horen (social sense of belonging) van hun kinderen in de Nederlandse samenleving. Religie, zo blijkt uit het onderzoek, is een belangrijke bron van inspiratie voor moslimouders voor burgerverantwoordelijkheid (civic responsibility) en burgerparticipatie (Van Beurden & De Haan, 2020, pp. 586-587).

Ook Slootman en Duyvendak concluderen dat religie een bron van inspiratie is voor Nederlandse moslims, met name als het gaat om de tweede (en latere) generaties Nederlandse moslims. De religieuze ervaring van jongere generaties verandert met de tijd en is vaak anders dan die van hun ouders. Jonge moslimburgers geven zélf vorm aan hun moslim-zijn, dat vaak losgeweekt is van de cultuur van hun ouders. Zij gebruiken islam, aldus Slootman en Duyvendak, om hun eigen ruimte en identiteit te creëren die georiënteerd is op de Nederlandse samenleving, maar die gegrond is in de islam en islamitische idealen (Slootman & Duyvendak, 2018, p. 126).

Onderzoeken van de noties van religiositeit en actief burgerschap onder Nederlandse moslims zijn echter relatief schaars en vaak onbekend bij het brede publiek, zoals ook aangegeven wordt in de bovenstaande studies (zie ook Van Beurden & De Haan, 2020, p. 586). Er zijn weinig wetenschappelijke onderzoeken en artikelen die specifiek aandacht besteden aan actief burgerschap onder Nederlandse moslims en de (beoogde) impact van islamitische burgerinitiatieven op de moslimgemeenschap en de bredere samenleving. Ook is er weinig inzicht in hoe Nederlandse moslims zelf invulling geven aan actief burgerschap en hoe zij beogen een bijdrage te leveren aan sociale cohesie en de verbetering van de levens van medeburgers.

2.3. Bevindingen uit internationale literatuur

In de Nederlandse context is relatief weinig onderzoek gedaan naar de relatie tussen religiositeit van moslims en actief burgerschap, zoals valt te lezen in bovenstaand literatuuroverzicht. In internatio-

nale wetenschappelijke studies is meer te vinden over het fenomeen actief burgerschap van moslims. Door deze bevindingen hier in kaart te brengen kunnen we ons onderzoek naar Nederlandse burgerinitiatieven van moslims beter (internationaal) contextualiseren. Dit doen wij door allereerst te focussen op de relatie tussen religiositeit en actief burgerschap in algemene zin. Vervolgens specificeren we deze bevindingen door meer geconcentreerd te kijken naar (vormen van) religiositeit van moslims en actief burgerschap in landen zoals de Verenigde Staten, Australië, Canada en verschillende Europese landen.

2.3.1. De relatie tussen religiositeit en actief burgerschap

Uit een internationaal onderzoek van sociaal-wetenschapper Peucker blijkt dat religiositeit van moslims, met name moskeebezoek, juist een positief effect heeft op burgerbetrokkenheid en politieke participatie (Peucker, 2018, p. 562). Peucker spreekt in dit verband van de burgerlijk-mobiliserende effecten (civically mobilizing effects) van moskeeën en andere islamitische instellingen. Uit een recente internationale studie naar moslimdiscriminatie en burgeractivisme blijkt verder dat publieke negativiteit rondom moslims juist een aanjager kan zijn van actief moslimburgerschap (Peucker, 2021). Een grootschalig onderzoek naar de relatie tussen religiositeit en democratische burgerschapsnormen en gedragingen in 28 verschillende landen (Bolzendahl, Schnabel & Sagi, 2019) trekt twee interessante conclusies, namelijk (1) dat er een aantoonbare positieve correlatie is tussen religiositeit (religious attendance) op individueel niveau en burgerschapsnormen en politieke participatie en (2) dat de relatie tussen religieus engagement op individueel niveau en burgerschap verschilt van land tot land. Het lijkt erop dat in landen die overwegend seculier zijn, inclusief Nederland, religieuze participatie significanter is (en een grotere impact heeft) (ibid., pp. 577-578).⁶

⁶ Het onderzoek van Bolzendahl, Schabel en Sagi is gebaseerd op de studie van 28 democratieën in 'Westerse landen'. 'Westerse democratieën' werden hier gedefinieerd als landen die, in ieder geval historisch gezien, een christelijke meerderheid hebben (of hadden). 'Religiositeit' moet in de context van dit onderzoek dan ook met name gezien worden als christelijke religiositeit.

Het heeft er mogelijk mee te maken dat religie in overwegend seculiere landen distinctiever, en soms meer omstreden, is dan in overwegend religieuze landen. In contexten waar (vrijwel) iedereen religieus is, aldus Bolzendahl, Schnabel en Sagi, kan er een algemene 'verzadiging' van religie optreden en kan het aldus een minder onderscheidende factor zijn bij burgerbetrokkenheid en burgerparticipatie. Als een grote meerderheid religieus is, kan de keuze om religieus te zijn immers minder betekenisvol zijn en zullen religieuze idealen en waarden wellicht minder tegen de dominante cultuur ingaan. In overwegend seculiere samenlevingen, daarentegen, is religie een onderscheidende factor, vraagt religiositeit meer van religieuzen en promoot religiositeit meer een gevoel van 'omstredenheid' en de noodzaak voor activisme (Bolzendahl, Schabel & Sagi, 2019, p. 582).

Onderzoek laat tevens zien dat religieuze individuen zich meer committeren aan burgerschapsnormen en politieke activiteiten, hoewel de mate van commitment ook hier afhangt van de mate van religiositeit van het land waar deze individuen burger van zijn. In een multi-level analyse van 53 landen concluderen de onderzoekers Ruiters & De Graaf (2006) bijvoorbeeld dat individuele religiositeit aanzet tot vrijwillige burgeractiviteiten en dat dit meer het geval is in overwegend seculiere landen. Religiositeit is nauwelijks een factor die van invloed is op de vrijwillige burgerbetrokkenheid in overwegend religieuze landen (Ruiters & De Graaf, 2006, p. 206). In dezelfde studie concluderen de onderzoekers dat er in religieuze netwerken een sterke norm is voor vrijwilligerswerk en burgerbetrokkenheid en dat er in dit soort netwerken ook meer sociale druk is om je hiervoor in te zetten (ibid., p. 208).

Er worden verschillende redenen gegeven voor de positieve link tussen religiositeit en burgerschap (Bolzendahl, Schnabel & Sagi, 2019, p. 580):

- Religieuze betrokkenheid promoot burgerschap en gemeenschapsbelangen door het bijbrengen van normen omtrent thuishoren (*belonging*) en gemeenschap;
- Mensen die religieus geëngageerd zijn en religieuze bijeenkomsten bijwonen hebben meer mogelijkheden tot sociale interactie met medeburgers en om te participeren in gemeenschappelijke burgeractiviteiten;

- Religieuze voorgangers en gemeenschapsleiders kunnen hun betrokken gemeenschappen aanmoedigen om actieve democratische burgers te worden;
- Religie kan individuen praktische kennis en vaardigheden verschaffen (human capital) en de organisatorische middelen om betrokken en actieve burgers te worden.

2.3.2. Religiositeit van moslims en actief burgerschap in West-Europees-democratische context

Het in twijfel trekken van de verenigbaarheid van islamitische religiositeit en liberaal-democratische waarden is een veelvoorkomend argument in het publieke discours van het gehele politieke spectrum, in Nederland en elders in West-Europa.⁷ In sommige gevallen heeft dit discours geleid tot een negatief beeld over islam en moslims, uitmondend in verschillende uitingen van anti-moslimracisme.⁸ In een meta-studie concludeert onderzoeker Peucker dat, hoewel het uiteindelijk onmogelijk is om iets betekenisvol te zeggen over de verenigbaarheid van islam als religie en geloofsovertuiging en liberaal-democratische normen, de geleefde en beleefde religiositeit (lived religiosity) van de meeste moslims in landen met een niet-moslim meerderheid in het algemeen geen obstakel vormt voor actief burgerschap en burgerparticipatie en engagement. In tegenstelling tot het publieke beeld, wijst onderzoek juist uit dat religieuze betrokkenheid, bijvoorbeeld in moskeeën, actief burgerschap en zorg voor anderen (medeburgers) juist bevordert (Peucker, 2018, pp. 553-554).

7 Zie voor de Nederlandse situatie bijvoorbeeld het rapport van de BVD (nu AIVD) uit 2002 over vermeende antidemocratische en anti-integratieve tendensen in islamitische educatie: [BVD-publicatie 'De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs: buitenlandse inmenging en anti-integratieve tendensen | Publicatie | AIVD \(geraadpleegd, d.d. 16 november 2021\)](#). Voor een overzicht van soortgelijke rapporten, zie Leo van der Meij, *Islamitisch basisonderwijs in Nederland; ontstaan, organisatie* (2009), met name hoofdstuk 4, toegankelijk via: [Islamitisch basisonderwijs in Nederland \(deisbo.nl\) \(geraadpleegd, 16 november 2021\)](#).

8 Voor een overzicht van anti-moslimracisme zie bijvoorbeeld Ineke van der Valk's *Islamofobie en discriminatie* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012) en van dezelfde auteur (red.) *Mikpunt Moskee* (Amsterdam: Brave New Books, 2019). Zie ook het hoofdstuk 'anti-moslim racisme' van de recent verschenen Movisie-publicatie [Geen ruimte voor discriminatie](#).

Ook onderzoekers Van Beurden & De Haan (2020) concluderen op basis van de internationale literatuur dat moslimminderheden in het publieke discours veelal bevraagd worden op in hoeverre hun moslim-zijn verenigbaar is met 'Westerse' waarden, vanwege veronderstelde culturele en religieuze tegenstellingen. Verschillende studies benadrukken echter dat moslimburgers zich in het dagelijks leven inzetten voor actief burgerschap, geïnspireerd door islamitische burgerschapsidealën, juist in reactie op stigmatisering en exclusie (Van Beurden & De Haan, 2020, pp. 574-575). Onderzoeker Peucker voert aan dat er een groeiend aantal praktiserende moslims is die ofwel een politieke carrière nastreefde dan wel actief werd in het maatschappelijke middenveld (civil society). Daarnaast zijn er miljoenen moslims die participeren in de algemene verkiezingen in een veelheid van West-Europese landen. Dit zijn beiden in het oog springende voorbeelden dat moslim zijn geen obstakel vormt voor actief burgerschap (Peucker, 2018, 556).

Een kwantitatieve studie naar de relatie tussen religiositeit van moslims en actief burgerschap in het Verenigd Koninkrijk constateert dat er een belangrijk verband bestaat tussen de subjectieve religiositeit van moslims en zowel hun burgerparticipatie (civic engagement) en vrijwillige inzet in politiek als in gemeenschapsaangelegenheden (community affairs). Het onderzoek wijst uit dat hoe religieus actiever deze moslimburgers waren des te groter was hun betrokkenheid in vrijwilligersorganisaties (McAndrew & Voas, 2014, pp. 111-112).

Volgens de Britse sociologe Anisa Mustafa wordt de groeiende religiositeit van moslims vaak onterecht gekoppeld aan segregatie en (potentieel gevaarlijke) radicalisering (2016, p. 457).⁹ In het Verenigd Koninkrijk wordt veelal 'Brits zijn' (Britishness) gehanteerd als 'graadmeter' voor actief burgerschap. Jezelf minder profileren als 'Brits' zou dan inhouden dat moslimburgers zich in meerdere of mindere mate afkeren van de Britse samenleving. Dit, bear-

gumentteert Mustafa, is misleidend omdat moslimburgers zich juist wél inzetten voor de bredere Britse samenleving als actieve burgers. Zij doen dit echter niet per se primair vanuit hun 'Brits zijn', maar door zich te beroepen op islamitische religiositeit en universele humanitaire waarden. Actief burgerschap, aldus Mustafa, wordt uitgevoerd middels politieke en burgeractivisme, waarbij jonge moslimburgers burgerschap herinterpreteren vanuit een post-nationaal en universeel perspectief (ibid., p. 466).

Een studie van Peucker (2018) naar jonge moslimburgers in Australië bevestigt het beeld dat islamitische religiositeit voeding kan geven aan een ethisch en spiritueel leven dat sterke overeenkomsten laat zien met liberaal-democratische burgerwaarden. De studie laat ook zien dat deze vormen van (moslim) burgerschap een bijdrage leveren aan de verbetering van de sociale condities van de plekken en gemeenschappen waar deze jongeren in leven. Islamitische religiositeit kan gezien worden als een inspiratie voor het articuleren, overbruggen en reconstrueren van een actieve en autonome vorm van burgerschap (Van Beurden & De Haan, 2020, p. 577).

Data uit een vergelijkend onderzoek naar moslimbetrokkenheid in Australië en Duitsland tonen aan dat islamitische religiositeit een drijfveer is voor actief burgerschap (Peucker, 2018). Respondenten uit dit onderzoek geven verschillende redenen waarom actief burgerschap en burgerparticipatie in de samenleving belangrijk is. Sommigen beschrijven het als een religieuze verplichting om je sociaal betrokken op te stellen. Anderen noemen dienstbaarheid jegens de mensheid een fundamenteel onderdeel van de geleefde religie (lived religion). De respondenten beschreven hoe hun islamitische geloof hen bekrachtigde en aanmoedigde om een bijdrage te leveren aan de samenleving en om medeburgers, zoals armen en behoeftigen, te helpen. Daarbij werd het dienen van anderen (medeburgers) genoemd als een inherent onderdeel van de geleefde religiositeit. Actief burgerschap werd getypeerd als een handeling die verplicht gesteld is door het geloof en waar dan ook een goddelijke beloning tegenover staat (Peucker, 2018, pp. 564-566).

⁹ Vergelijk ook eenzelfde negatieve interpretatie van moslimreligiositeit in de Nederlandse context welke wij eerder in dit hoofdstuk beschreven (zie paragraaf 2.2.1. Moslimreligiositeit en de publieke perceptie van moslims).

Besouwing

Omdat onze verkenning niet normatief van aard is, kijken we niet zozeer naar wat 'de islam' als religie zegt over actief burgerschap en burgerparticipatie. Wij focussen ons op de islam als 'geleefde religie' (lived religion) en hoe moslims zélf invulling geven aan deze noties. Zoals blijkt uit de bovenstaande literatuurstudie laten verschillende internationale studies consequent zien dat de overgrote meerderheid van moslimburgers zelf geen enkel probleem heeft met het verenigen van hun islamitische geloofsovertuigingen en hun identiteit als burgers van West-Europese democratieën, in tegenstelling tot het heersende beeld in zowel de politiek als de publieke opinie dat islamitische religiositeit en democratische burgerschapswaarden onverenigbaar zijn.

2.4. In het kort

- Actief burgerschap is je inzetten voor (mede) burgers en de samenleving. Het is geen status, maar iets dat je **doet**.
- Onderzoek in 28 landen toont dat religieuze individuen zich meer dan niet-religieuze individuen committeren aan burgerschapswaarden en politieke activiteiten.
- Hoewel groeiende religiositeit van moslims vaak niet als iets positiefs wordt gezien in het publieke debat, kan het ook juist een inspiratiebron zijn voor actief burgerschap.
- Vooral jongere generaties moslimburgers weten zich steeds beter te positioneren in de Nederlandse samenleving en het maatschappelijke debat.
- Er zijn diverse drijfveren en motivaties voor moslimburgers om zich actief in te zetten voor hun gemeenschap en de bredere samenleving. Deze kunnen religieus zijn of gebaseerd op medemenselijkheid.
- Er is nog weinig wetenschappelijk onderzoek naar **hoe** Nederlandse moslims precies invulling geven aan actief burgerschap.

3. VERHALEN VAN INITIATIEFNUMERS

In dit hoofdstuk schetsen we de ervaringen van de geïnterviewde moslimburgers die een burgerinitiatief hebben opgezet. Dit doen we aan de hand van de elf semigestructureerde interviews. Hierin kwamen de volgende onderwerpen naar voren: drijfveren, doelen, vormen en toekomstige ambities. Dit hoofdstuk is aan de hand van deze onderwerpen opgebouwd.

3.1. Het discours van moslimburgerschap

Voor dit onderzoek hanteren we een brede definitie van burgerschap waarbij we vooral gekeken hebben naar hoe respondenten zelf invulling gaven aan dit begrip. Wij steunen hierbij op literatuur over 'actief' burgerschap die uitgaat van burgerschap als par-

DE DIVERSE BURGERINITIATIEVEN NOGMAALS OP EEN RIJ, MET EEN KORTE TOELICHTING:

- Bahaeddin Budak, Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam: islamitische perspectieven op social work en pedagogiek;
- Saida Franken, Stichting Salaam Art: zelfontwikkeling en vrede in de samenleving via islamitische kunstprojecten;
- Redouan El Yaakoubi, Durf te Dromen: talentontwikkeling en (top)sport voor (moslim)jongeren op wijkniveau;
- Saniye Calkin, Platform INS: werken aan maatschappelijke problematiek met professionals en migranten;
- Mustapha El Jarmouni, Stichting Schaakschool: vriendschap en verbinding creëren door samen te (leren) schaken;
- Imad el Fadili, Nationaal Zakat Fonds: islamitische liefdadigheid met een focus op de Nederlandse samenleving;
- Arnold Yasin Mol, Islamic University of Applied Sciences: islamitische theologen opleiden met een Nederlands referentiekader;
- Siham Achahboun, Rising Ummah: acceptatie en erkenning bevorderen van moslims met een lichamelijke beperking;
- Rahma Hulsman, Interculturele Stichting Salaam: armoedebestrijding en islamitische voedselbank voor alle Nederlandse burgers;
- Ahmed El Mesri, Stichting Assadaaka Community: interculturele zorg en community-vorming.
- Anne Dijk (drie initiatieven):
  - Brief aan de Koning: moslimactivisme en engagement met democratische middelen;
  - Happy Dutch Muslims: diversiteit moslimgemeenschap onder aandacht brengen middels filmpje;
  - Potlodenactie naar aanleiding van aanslag op Charlie Hebdo (2015): sociale cohesie, moslims en niet-moslims verbinden door dialoog en inclusiviteit.

ticipatie in het maatschappelijk middenveld (civil society), gemeenschap of het politieke leven met als doel om de levens van medemensen te verbeteren (Hoskins en Mascherini, 2009, p. 462).¹⁰ Burgerschap in deze brede zin wordt dan begrepen als middel om het 'betrokken menszijn' ten opzichte van andere mensen in de samenleving vorm te geven. Bij alle initiatiefnemers die we hebben geïnterviewd kwam deze invulling van burgerschap naar voren. Niet alle respondenten gebruikten het woord burgerschap om hun maatschappelijke betrokkenheid aan te duiden. Veelal uitten zij zich in termen als: 'je inzetten voor een ander', 'menselijke betrokkenheid', 'er zijn voor alle mensen', 'investeren in relaties met mensen', 'mensen een menswaardig gevoel geven' en 'mensen een humaan bestaan geven'.

Een rode draad door al de interviews heen is dat respondenten regelmatig gebruik maakten van taal die zowel is ontleend aan de islam als aan het mensenrechtendiscours. Diverse initiatiefnemers gingen aan de slag met maatschappelijke thema's vanuit een islamitisch burgerschapsideaal en mensbeeld, zoals omzien naar je naasten, minderbedeelden of mensen met een beperking, of het uiting geven aan het schone via de kunsten. Tegelijkertijd zien we dat initiatiefnemers deze islamitisch geïnspireerde waarden ook naadloos verbinden aan universele waarden, zoals mensenrechten.

Respondent Saniye Calkin, econome en directrice van Platform INS, ontwikkelt bijvoorbeeld burgeractiviteiten ter bevordering van de millenniumdoelstellingen¹¹ ten behoeve van jongeren, migranten en professionals. Zij verwoordt deze verbinding als volgt:

Religieuze waarden en universele menselijke waarden – vrijheid, gelijkheid, respect, diversiteit, begrip voor elkaar – zie ik eigenlijk als één. Het maakt dus niet uit of je zegt dit zijn islamitische of universele waarden.

¹⁰ Voor een volledige definitie zie hoofdstuk 2.2.

¹¹ De millenniumdoelstellingen zijn in 2000 ontwikkeld door de Verenigde Naties ter bevordering van mensenrechten met betrekking tot o.a. armoede, onderwijs, gelijkwaardigheid, kinderen en vrouwen. Voor meer informatie over de millenniumdoelstellingen zie: [United Nations Millennium Development Goals](#) (geraadpleegd, d.d. 11 november 2021).

Ook respondent Anne Dijk, initiatiefnemer van onder andere de Brief aan de Koning, koppelt haar burgerinitiatief aan het mensenrechtendiscours. De brief was een reactie op de 'minder, minder Marokkanen' uitspraak die Wilders deed in 2014. Het initiatief beoogde een symbolische actie te zijn in de vorm van een brandbrief aan de Koning, waarbij ondertekenaars ook gelijk aangifte deden van de uitspraken van Wilders. Daarbij zocht zij de samenwerking met het College voor de Rechten van de Mens:

Ik zie het als een religieuze verplichting om je uit te spreken tegen onrecht, met gebruik van de democratische middelen die tot je beschikking staan. Bijvoorbeeld een aangifte doen. [...] Onze 'Brief aan de Koning' is door veel mensen ondertekend. We hebben veel draagvlak gecreëerd en het College voor de Rechten van de Mens werkte hier ook aan mee. Daarna stuurden we het naar de Staten Generaal. [...] Door middel van dit burgerinitiatief hebben we moslims en niet-moslims aangespoord om democratische instrumenten te benutten om tegen onrecht te strijden.

Ook bij een ander burgerinitiatief waarvoor wij Anne interviewden, de Potlodenactie, maakt zij een expliciete koppeling tussen islamitische en humanistische waarden:

We wilden met dit initiatief de verbinding zoeken op gedeelde waarden, zowel humanistische als islamitische waarden.

Respondent Bahaeddin Budak, pedagoog en directeur van onderwijsinitiatief Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam, omschrijft actief burgerschap daarentegen door expliciet een beroep te doen op burgeridealen uit de islamitische kennistraditie:

Wat we doen is niets anders dan actief burgerschap, want wij willen als instelling een bijdrage leveren aan de Nederlandse samenleving. Als ik geen actief burger ben dan trek ik me terug en heb ik met niemand iets te maken. In mijn perspectief is de moslim de persoon die glimlacht naar de ander, dus die iemand blij maakt. Een moslimburger is iemand die de obstakels van de weg verwijdert, die een bijdrage levert aan planten, dieren en mensen. Dat vergt een actieve houding.

Daarom zou ik graag zien dat de studenten die bij ons afstuderen een bijdrage leveren aan hun werkveld. Wij willen actieve theologen opleiden die een kader vormen voor de toekomst.

Bahaeddin verwijst in deze uitspraak naar een profetische overlevering (hadith) waarin moslims wordt aangespoord om aan liefdadigheid te doen richting de medemens.¹² Deze islamitische burgeridealen koppelt hij wel aan een breder burgerschapsbegrip: je niet alleen inzetten voor de moslimgemeenschap, maar ook voor de bredere Nederlandse samenleving.

Respondent Arnold Yasin Mol, als theoloog en docent betrokken bij het initiatief Islamic University of Applied Sciences Rotterdam (IUASR), benadrukt dat ook de islamitische kennistraditie zelf veel aanknopingspunten biedt voor burgerschap. Hij vertelt dat moderne identiteiten vaak ambigu zijn; ze zijn als het ware een 'grijs gebied'. Het is voor jonge Nederlandse moslims niet altijd even duidelijk wat het betekent om moslim én Nederlander te zijn. Hij stelt daarbij de vraag: 'Hoe ga jij als theoloog burgerschap uitleggen aan mensen die moeite hebben met deze vragen?' Als onderwijsinitiatief probeert de IUASR, met haar docententeam, antwoord te vinden op deze vragen en de jonge moslimtheologen in spe daarin te begeleiden.

Jonge adolescenten die hier komen hebben niet alleen grote vragen over de islamitische kennistraditie, maar ook over wat kan en mag ik hier geloven? Ook in Nederland, niet alleen vanuit de islam. Wij proberen hen te helpen daar een weg in te vinden. En we willen ook meegeven dat de 1400 jaar oude kennistraditie van de islam, en wat de islamitische theologie te zeggen heeft over 'de ander', nog steeds toegepast kan worden in modern burgerschap. Maar we willen studenten er tegelijkertijd van bewust maken dat er

---

¹² De volledige overlevering leest: 'De boodschapper van Allah (vrede en zegeningen zij met hem) zei: "Elke persoon zou iedere dag dat de zon opkomt liefdadigheid moeten verrichten. Om rechtvaardig te oordelen tussen mensen is liefdadigheid. Om iemand te helpen met zijn rijdier, door hem te helpen met het te bestijgen of zijn bezittingen erop te hijsen, is een vorm van liefdadigheid. Het doen van een goed woord is liefdadigheid. Elke stap die je neemt richting het gebed is liefdadigheid. En het verwijderen van obstakels op de weg is liefdadigheid." Overleverd in de hadith-collecties van Bukhari en Muslim.

enorme veranderingen zijn geweest in hoe we politiek en maatschappij ordenen. Dat betekent dus ook dat we opnieuw moeten durven nadenken over deze zaken en daar eigenaarschap van moeten kunnen nemen.

Respondent Arnold Yasin geeft aldus aan zich bewust te zijn van de belevingswereld van jonge moslims en de identiteitsworstelingen die ze soms ervaren. Hij kijkt daarbij naar hoe de klassieke islamitische theologie verschillende tools kan aanleveren om het leven in een moderne samenleving te navigeren. Centraal daarin staat de hedendaagse realiteit waartoe jonge moslims zich moeten (leren) verhouden. Arnold Yasin voegde hier aan toe:

Wij willen laten zien dat je een traditionele conservatieve moslim kan zijn én tegelijkertijd een open levensbeschouwing kan hebben. Een goede burger zijn betekent niet alleen dat je agnostisch of vrijzinnig hoeft te zijn. [...] Wij willen laten zien dat er een spectrum is tussen extreem vrijzinnig en agnostisch zijn en een heel gesloten en orthodox wereldbeeld hebben. Maar ook dat de islamitische theologie méébeweegt met de moslims en de ontwikkelingen die ze meemaken in Nederland. Dat je dus kan vertrouwen op een 1400 jaar oude kennistraditie die ook zegt: 'Wees een burger, en wees ook een goede burger'.

Vanuit dit perspectief beoogt de IUASR om jonge moslimtheologen te ontwikkelen die gegrond zijn in de islamitische theologie, maar die ook met twee benen in de Nederlandse samenleving staan als actieve burgers. Belangrijk daarbij, geeft Yasin aan, is dat de studenten leren om te gaan met pluralisme en de verscheidenheid aan levensbeschouwingen die Nederland rijk is. Respondent Arnold Yasin geeft aan dat de moslimgemeenschap niet langer een 'geïsoleerde gemeenschap' kan zijn, maar in staat moet zijn om vanuit een islamitische visie te gronden in de Nederlandse samenleving als actieve en betrokken burgers.

Zoals al bleek uit onze verkenning van de wetenschappelijke literatuur heerst in de publieke opinie vaak het idee dat islamitische en Nederlandse waarden onverenigbaar zouden zijn (Van Beurden & De Haan, 2020). Veel onderzoek wijst uit dat dit

echter geenszins het geval hoeft te zijn. Onderzoek van bijvoorbeeld Peucker wijst juist uit dat de geleefde religiositeit (*lived religiosity*) van moslimburgers over het algemeen geen obstakel vormt voor actief burgerschap en burgerparticipatie en engagement. Religieuze betrokkenheid lijkt actief burgerschap en zorg voor medeburgers juist te bevorderen (Peucker, 2018).¹³ Dat beeld werd bevestigd in de interviews die we deden met de initiatiefnemers van Nederlandse burgerinitiatieven van moslims, zoals ook blijkt uit de bovenstaande citaten.

Er blijkt aldus veel overeenstemming te zijn aangaande de mogelijkheid van actief moslimburgerschap in Nederland. Alle initiatieven geven aan zich niet alleen in te willen zetten voor de moslimgemeenschap, maar óók voor de bredere Nederlandse samenleving. Nederlandse moslims geven op verschillende manieren uiting aan het idee van burgerschap, soms met gebruik van expliciete islamitische termen en symbolen en soms op basis van universele waarden, zoals het mensenrechtendiscours. Nederlandse moslims benutten daarmee op allerlei manieren de mogelijkheden die Nederlandse burgers hebben binnen het kader van de wet om op vele manieren invulling te geven aan actief burgerschap, van het opzetten van opleidingen in theologie en sociaal werk tot moslimactivisme via democratische middelen. Diverse thema's waarmee de door ons geïnterviewde respondenten met hun burgerinitiatief invulling geven aan moslimburgerschap zullen aan bod komen in de volgende paragraaf.

3.2. Drijfveren

Door welke motivaties worden de geïnterviewde initiatiefnemers gedreven? In deze paragraaf zoomen we in op de door hen expliciet genoemde drijfveren, die dikwijls samenvielen met hun doelen.

3.2.1 Religie als drijfveer

In bijna alle interviews kwam naar voren dat geloof een belangrijke motivatie vormde voor de initiatiefnemers om hun initiatief op te zetten en uit te voeren.

Bij de onderstaande initiatieven kwam dat expliciet naar voren, zoals bij het Nationaal Zakat Fonds dat zich met donaties van moslims in Nederland inzet om armoede te verlichten. Oprichter Imad el Fadili zei er het volgende over:

'Onze grootste motivatie is de islamitische traditie van het helpen van armen. Zakat is de derde pilaar van de islam, waarbij moslims wanneer zij boven een bepaalde vermogensdrempel komen, 2,5% van hun vermogen doneren ten behoeve van de gemeenschap. Juist ook in de eigen omgeving. Je kijkt eerst in je eigen omgeving of er mensen zijn die hulp nodig hebben. Moslims hebben een lokale verantwoordelijkheid in Nederland, omdat hier ook armoede en problemen zijn. Dit kun je niet afkopen door alleen geld naar hulpbehoeftigen in het buitenland te sturen.'

Bij het vormgeven van die lokale verantwoordelijkheid helpt het Nationaal Zakat Fonds, zo legde Imad uit. Het fonds bereikt moslimburgers die gebukt gaan onder armoede en schulden en zorgt er tegelijkertijd voor dat de donateurs in hun religieuze plicht voldoen door de wetenschap dat hun aalmoezen bij diegenen terecht komen die deze het hardst nodig hebben.

Ook voor Rahma Hulsman is het opkomen voor armen - zoals voorgeschreven in haar religieuze beleving - een belangrijke drijfveer. Ze zette via haar Interculturele Stichting Salaam onder andere een voedselbank op in Rotterdam. Ze zei er het volgende over:

'Kijk, wij handelen natuurlijk naar het voorbeeld van de profeet Mohammed en hij heeft bepaalde handelingen verricht. Een daarvan was het goed zorgen voor zijn buuren, ongeacht wat voor geloof die hadden. Dus hij had een joodse buurman, hij had een christelijke buurman, hij had een atheïstische buurman, hij zorgde altijd voor zijn naasten. Dus ja, dat is iets wat wij, als moslims, ook proberen uit te dragen. Als islamitische voedselbank krijgen we vaak de reactie: zeker alleen weer voor moslims. Nee, het is voor iedereen! Kijk, wij, we hanteren wel een criterium, want dat heb je bij elke voedselbank natuurlijk. Het criterium is dat je moet rondkomen van 180 euro of minder. Nou, en dan heb je bij ons recht op een pakket.'

¹³ Voor een uitgebreide beschrijving van deze literatuur, zie hoofdstuk 2.3.2. over moslimreligiositeit en actief burgerschap in West-Europees-democratische context.

Het voorbeeld dat Rahma neemt aan de profeet Mohammed lijkt aan de basis te hebben gelegen voor haar burgerinitiatief. Het voeden van armen, zoals de profeet dat deed, in de interpretatie van Rahma, lijkt haar te hebben aangespoord tot het inzetten van haar tijd en middelen, juist voor deze doelgroep.

Ook voor moslimbekeerlinge en religiewetenschapper Anne Dijk, die in de loop der jaren meerdere burgerinitiatieven ontplooidde, is het geloof een belangrijke drijfveer om actief burgerschap vorm te geven.

'Ik vind mijn inspiratie in de islam. Als moslim heb je de verantwoordelijkheid om iets te doen wanneer je de potentie van God hebt gekregen om iets te kunnen doen. Iedereen is een khalifah, een zaakwaarnemer van God op aarde. Die verantwoordelijkheid voel ik en ik heb de potentie gekregen. Daarom kom ik in actie.'

Anne ontplooidde diverse burgerinitiatieven, zoals de Potlodenactie (naar aanleiding van de aanslag op Charlie Hebdo in 2015), Brandbrief aan de koning (naar aanleiding van de Minder-minder-uitspraken van Geert Wilders in 2014) en Happy Dutch Muslims, een videoclip waarin Nederlandse moslims op de muziek van Pharrell Williams te zien zijn.¹⁴ Over haar motivatie om Happy Dutch Muslims te initiëren, zei ze:

'Het was in een tijd dat ISIS opkwam, er was veel negativiteit rondom moslims en islam. We wilden hiermee onze religieuze representatie in de media vergroten. Een gebalanceerd, genuanceerd en vooral divers beeld laten zien. En de positieve kracht - zoals moslims die ervaren, juist islam-geïnspireerd - te laten zien. Er is een overlevering van de Profeet waarin hij zegt dat een glimlach een gift is. Een glimlach tonen kan een glimlach bij een ander teweegbrengen. De inspiratie om diversiteit te laten zien, zit voor mij ook in het geloof. Er staat in de koran dat Allah verschillende volkeren en mensen heeft geschapen zodat we elkaar leren kennen. Met dit initiatief wilden we de diversiteit van moslims laten zien.'

¹⁴ Respondent Anne is voor dit onderzoek voor verschillende burgerinitiatieven geïnterviewd. De video van Happy Dutch Muslims is hier te vinden: <https://www.youtube.com/watch?v=iotR7apCYxo> (geraadpleegd, d.d. 19 november 2021).

Uit bovenstaand citaat is duidelijk op te maken dat haar geloof aan de basis stond voor het initiëren van de videoclip als middel om diversiteit binnen de moslimgemeenschap te laten zien. Door te kiezen voor een videoclip wordt op een speelse manier ook een andere kant van moslims getoond.

Ook Siham Achahboun, initiatiefnemer van Rising Ummah, dat zich inzet voor een verbetering van de positie van moslims met een beperking, zei gedreven te worden door geloof. Ze vertelde er het volgende over:

'Ik zat bij een korangroepje en samen reflecteerden we over de boodschap van de koran en probeerden we die te vertalen naar ons huidige leven. We kwamen bij soera 'abasa dat gaat over de profeet en de blinde man. Die soera heeft me zo aangegrepen, omdat eeuwen geleden er al een bewustzijn was op dit thema. In de soera lees je hoe een blinde man de profeet benaderde, maar dat de profeet fronste, zich afkeerde en zijn aandacht richtte op de leiders. In dat vers komt Allah op voor de blinde man. Ik weet nog dat ik na die reflectie dagen heb nagedacht over de les die erin staat en hoe Allah opkomt voor de blinde man. Zouden wij vandaag de dag opkomen voor deze blinde man? En zo is dat denken erover begonnen. Ik stelde mezelf de vraag: hoe kan het zijn dat ik zo weinig moslims met een beperking zie in de moskee? Ik besloot om via Facebook een oproep te plaatsen om moslims met een beperking uit te nodigen te vertellen over hun ervaringen.'

Ook in dit citaat vormt een concrete gedraging van de profeet een voorbeeld, zij het een voorbeeld waarin God de profeet een standje geeft. Voor Siham vormde dit vers een eye opener. Via een oproep op Facebook bereikten verschillende verhalen en behoeften haar. Eén behoefte in het bijzonder trof haar. Zij vertelde erover:

'Velen gaven aan wel naar de moskee te willen gaan, maar niet te kunnen vanwege praktische obstakels. Dat raakte me! Voordat ik Rising Ummah oprichtte, had ook ik geen idee van de worsteling die zij dagelijks ervaren. Het hele fenomeen van leven met een

beperking is eigenlijk onbekend. Bij sommige gelovigen leven noties dat moslims met een lichamelijke beperking religieus gezien zijn vrijgesteld van het bidden in de moskee en daarom dus geen toegang hoeven te hebben tot de moskee. Maar men vergeet dat de gemeenschap zich in de moskee vormt. Thuis voel je je minder deel van de gemeenschap. Dat geldt ook voor kinderen in een rolstoel die op de eerste etage van de moskee dolgraag willen deelnemen aan activiteiten en onderwijs, maar dat niet kunnen vanwege een gebrek aan een lift. Eigenlijk zeg je dan: de moskee is niet voor jou. Natuurlijk willen moskeeën dit signaal ook niet afgeven. Dat was een motivatie voor mij. Daarom hebben wij een keurmerkprogramma voor moskeeën ontwikkeld waarin we met moskeeën aan de slag gaan om te zorgen voor toegankelijkheid in het gebouw én voor meer sociale en digitale inclusie.'

Gelovigen met een beperking helemaal opnemen in de gemeenschap vanuit de religieuze opvatting dat iedereen ongeacht uiterlijkheden zich thuis dient te kunnen voelen in een Godshuis, vormde voor Siham de drijfveer om concreet met moskeeën aan de slag te gaan. Naast het letterlijk wegnemen van fysieke drempels, zet Rising Ummah zich ook in voor het wegnemen van onzichtbare drempels, zoals zij in bovenstaand citaat omschreven als sociale en digitale inclusie. Bijvoorbeeld door een gebarentolk in te zetten bij de vrijdagpreek en het bieden van audioknoppen voor mensen die blind zijn en digitaal geïnformeerd willen worden.

Initiatiefnemer Bahaeddin Budak, die de Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam oprichtte, ziet zijn actieve burgerinzet als uiting van liefde voor God en de mens.

'Iets betekenen voor de ander, dát is de grondboodschap van islam. En dat kan ook iets kleins zijn, bijvoorbeeld het schenken van een glimlach of het verwijderen van een obstakel van de weg. Een glimlach doe je niet voor jezelf. Een obstakel verwijder je voor mens en dier.'

Het initiatief van Bahaeddin is gericht op het onderwijzen van jonge moslims op het gebied van de

islamitische theologie, maar ook pedagogiek en sociaal werk. De meeste studenten zijn moslim, maar als professional leren studenten om zowel moslims als niet-moslims te bedienen. In het citaat van Bahaeddin wordt duidelijk dat hij burgerinzet ziet als gericht op de ander, elk levend wezen. Die ander kan ook een transcendentie zijn, opmakend uit zijn woorden: voor God en mens.

3.2.2. Zorg als drijfveer

Onder de geïnterviewde initiatiefnemers bevonden zich enkele initiatieven die ontsproten zijn uit de zorg voor een naaste in een kwetsbare positie. Zo richtte Mustapha El Jarmouni uit zorg voor zijn zoon de Schaakschool op in de Indische Buurt in Amsterdam. Dit bleek een gouden greep voor zijn zoon. Hij blikte terug:

'Ik was mantelzorger van mijn autistische zoon. Ik maakte me ernstig zorgen om hem, dat hij geen plekje zou krijgen in de maatschappij. Hij is niet alleen autistisch maar ook allochtoon. Hij had geen vrienden en hij had gedragsproblemen. Hij was ongelukkig. Hoe kan ik zijn kansen verbeteren? Hoe kan ik hem ontwikkelen en leren omgaan met mensen? Ik vroeg me af: wat kan ik voor hem doen? Ik heb van alles geprobeerd. Hij leerde piano spelen, sitar spelen, zong in een koor. Maar hij bleef altijd alleen, zonder vrienden. En toen leerde ik hem schaken. Hij vond dat fantastisch. Schaken is veilig, gemakkelijk, duidelijk en je kunt er geconcentreerd mee bezig zijn. Hij had écht plezier. Ik heb hem toen bij een schaakvereniging ingeschreven. Maar hij was nog steeds alleen. Toen heb ik een paar kinderen uit de buurt gevraagd om te komen schaken. Om contact te hebben met mijn zoon. Toen was hij heel enthousiast: hij kreeg vrienden. Ik zei: we gaan door met dit! En toen kwamen steeds meer kinderen die het schaken heel leuk vonden. En het was altijd gezellig voor mijn zoon. Op een gegeven moment werd onze woonkamer te klein, want elke dag kwamen er kinderen. Mijn vrouw vond het ook niet meer fijn. Daarom kreeg ik een leslokaal in de buurt en heb ik een schaakvereniging opgezet.'

Ook voor Ahmed El Mesri was zorg voor elkaar een belangrijke motivatie om zich in te zetten voor zijn buurt. Nadat hij een ongeval kreeg en moest revali-

deren, had hij tijd om na te denken. Over de noodzaak zijn leven een andere invulling te geven vertelde hij:

'In dit land moet je toch wat doen. Als je niet bezig bent, dan ga je gewoon heel snel dood. Ik heb na mijn ongeluk ervoor gekozen om opnieuw te beginnen. Ik wilde mensen verbinden, zodat ze meer voor elkaar gaan zorgen.'

Door de frase: 'in dit land moet je toch wat doen [...] anders ga je heel snel dood' schemert door dat Ahmed een noodzaak voelde om Assadaaka Community op te zetten. Zijn drijfveer was een nieuwe invulling geven aan zijn eigen leven én tegelijkertijd iets betekenen voor andere burgers, vooral het bevorderen van saamhorigheid. Hij omschreef dat als volgt:

'Assadaaka betekent vriendschap, eenheid, solidariteit. Er voor elkaar zijn is belangrijk, zeker als je net even meer aan je hoofd hebt. Er komen hier veel mensen met een beperking. Iedereen mag zich hier thuis voelen of je nou homo, hetero, jood, christen of moslim bent. Er komen ook veel vrouwen, maar niemand voelt zich bekeken. Dus iedereen is gewoon mens bij ons.'

Het menszijn staat centraal in het initiatief van Ahmed. Dat hij moslim is, is van ondergeschikt belang, zo voegde hij eraan toe:

'Ik ben een doorsnee moslim: kijk, wij bidden, leven ons leven. Dat stuk is echt een deel van mijn identiteit. Maar ik heb ook vrienden die joods en boeddhistisch zijn. Wij zijn allemaal mensen. Binnen Assadaaka is er plek voor iedereen. We vieren alle religieuze feesten, we hebben een imam, pastoor en rabbijn. Iedereen heeft een eigen iets en dat mag er zijn.'

Uit het citaat van Ahmed valt op te maken dat hij een inclusieve sfeer binnen Assadaaka uitdraagt en dat inclusie - meedoen met elkaars religieuze feesten - een belangrijke waarde is.

3.2.3. Sociale rechtvaardigheid als drijfveer

Een derde belangrijke drijfveer voor een groot deel van de geïnterviewde initiatiefnemers was sociale rechtvaardigheid. Zo nam theologe en religiewetenschapper Anne Dijk na de Minder-minder-uitspraken

van Geert Wilders in 2014, het initiatief om een brandbrief aan de koning te schrijven. Zij gaf er de volgende woorden aan:

'Ik kreeg het idee om een brandbrief aan de koning te schrijven, een symbolisch actie met het idee dat iedereen die deze ondertekende daarmee ook aangifte deed tegen de uitspraken van Wilders. Ik zag het als een religieuze verplichting om mij uit te spreken tegen onrecht. Als je de mogelijkheid hebt om je uit te spreken zonder dat je daarmee je leven in gevaar brengt, heb je de plicht om iets te doen met de democratische middelen die tot je beschikking staan. Bijvoorbeeld een aangifte doen. Het was mijn religieuze plicht om me uit te spreken tegen onrecht. Op persoonlijk niveau was dit voor mij een manier om mijn eigen emoties te verwerken. Omdat je verdriet voelt, omdat je pijn voelt, maatschappelijk betrokken bent en denkt: ik ga wat doen tegen dit onrecht.'

Ook de Potlodenactie die Anne na de aanslag op Charlie Hebdo in 2015 ondernam, was een burgerinitiatief dat een maatschappijkritische boodschap en sociaal onrecht aan de kaak probeerde te stellen. Zo legde zij uit:

'De Potlodenactie was een samenwerking tussen moslims, niet-moslims, humanisten en iedereen die zich herkende in de verbindende en kritische boodschap. Ja, we hebben het terroristische geweld bij de aanslag op Charlie Hebdo afgekeurd, maar tegelijkertijd wilden we niet de slachtoffers van terroristisch geweld in het Midden-Oosten vergeten. Daarom de kleurpotloden; een inclusieve actie tegen geweld tegen alle mensen, van alle kleuren. Niet selectief, en ook niet alleen tegen het geweld dichtbij huis. Dat is voor mij opstaan tegen onrecht.'

Ook voor Saniye Calkin die Platform INS oprichtte, vormde sociale rechtvaardigheid een belangrijk motief voor haar maatschappelijke inzet. Ze zei er het volgende over:

'Naast mijn werk als econoom, ging ik me inzetten voor de moskee. Daar vond ik een verdieping van mijn geloof, een bepaalde rust ook. Ik ging me er als vrijwilliger inzetten – we organiseerden debatten en

voorlichtingen. Dat gaf me écht voldoening en dus heb ik er vijf jaar geleden via Platform INS mijn werk van gemaakt. We organiseren via ons 'dialoogplatform met een doel' ontmoeting, faciliteren diepgang en samenwerking met als doel polarisatie tegen te gaan en problemen op te lossen. We zijn van een groepje vrijwilligers uitgegroeid tot een netwerk in 26 steden.'

De voldoening die Saniye uit haar inzet haalt lijkt gebaseerd op de bijdrage die ze via Platform INS levert aan de oplossing van problemen van met name kwetsbare groepen. Het aan de kaak stellen van sociaal onrecht en het bevorderen van inclusie en sociale rechtvaardigheid lijken dus belangrijke drijfveren die Saniye voortstuwen.

3.2.4. Ontwikkeling van kinderen als drijfveer

Voor enkele geïnterviewde initiatiefnemers vormde het welzijn en de talentontwikkeling van kinderen een belangrijke drijfveer om het initiatief op te zetten. Zo richtte Redouan El Yaakoubi stichting Durf te Dromen op. Zijn motivatie putte hij uit een gebrek dat hij zelf als kind ervaarde.

'Qua liefde kwam ik echt niets te kort. Maar op het vlak van persoonlijke ontwikkeling miste ik begeleiding. Als bijna enige leerling met een Marokkaanse achtergrond op het Stedelijk Gymnasium in Utrecht, waren er veel dingen nieuw voor mij en soms ook lastiger. Zo kreeg ik van een docent te horen dat de afgelopen 25 jaar geen enkele leerling met Marokkaanse achtergrond was geslaagd. Het voelde alsof de docent dit bijna als een verwachting over mij zei. Dat zet je wel even op een achterstand. Hoe kun je hier weerbaar tegen zijn? Mijn ouders hadden geen idee van wat ik op school meemaakte. Zij spraken amper Nederlands. Ik moest de brieven vertalen en ook nog voor mijn zusjes zorgen, daarnaast werken om dingen als een duur schoolreisje te kunnen betalen. Op het moment dat ik een profiel moest kiezen, had ik geen idee. Er was eigenlijk niemand die me bij die keuze kon helpen.'

In het interview benadrukte Redouan dat zijn eigen ervaring als kind een belangrijke motivatie was om Durf te Dromen op te zetten. Met zijn initiatief en de

vrijwilligers die hij in de loop van de tijd om zich heen heeft verzameld, probeert hij kinderen al vanaf groep 5 weerbaar te maken tegen negatieve invloeden van buitenaf. Maar ook van binnenuit door met thema's als motivatie en discipline aan de slag te gaan. Voor Saida Franken was de motivatie om Salaam Art op te richten geworteld in haar verlangen om kinderen kennis te laten maken met kunst als middel om zich te ontplooien.

'Door kunst kun je een transformatie naar een bewustzijn doormaken waarin je ervaart dat er een andere manier is om je te ontwikkelen. Ik heb kinderen meegemaakt die heel gesloten waren, maar door toneel konden openbloeien. Andere kinderen die soms erg druk of boos waren, konden hun energie op een andere manier kwijt. Artistieke werkvormen geven ruimte aan kinderen om zich te uiten en te helen.'

In het interview gaf Saida duidelijk aan dat islam een belangrijke rol kan spelen in deze ontwikkeling. Zij gaf er de volgende woorden aan:

'Loslaten en transformeren door middel van creatieve opdrachten kan inzichten opleveren die helpend zijn in de ontwikkeling van een kind. De levenslessen die islam ons biedt, neem ik als rode draad. Bijvoorbeeld: als je een schets wilt maken van een bloem, dan zul je er anders naar kijken. Door kunst te maken, leer je opnieuw kijken en dan zie je de schoonheid. Allah zegt ook in de Koran: kijk naar hoe mooi de schepping is. Maar er zijn ook belangrijke dingen die we niet kunnen zien, zoals gevoelens en energieën. Islam heeft ook te maken met wat je niet ziet, zoals de engelen, de djins etc. De soera's falaq en naas staan bekend om te kunnen helpen tegen negatieve krachten die je niet kan zien, zoals jaloezie. Elke moslim weet wel dat die soera's belangrijk zijn- maar dat hele specifieke van jezelf naar een hoger niveau brengen- is nog weer iets anders. Je echt beschermd weten, vat krijgen op iets waar je geen vat op krijgt, zoals overweldigende gevoelens van hopeloosheid. Juist door de soera's te reciteren kun je kleine lichtpunten groter maken. Je hebt het gevoel een tegenkracht te kunnen bieden. Dat is wat ik kinderen probeer mee te geven.'

Uit het citaat van Saida blijkt hoe zij het geloven verbindt aan zelfrealisatie. Zij verwoordde dat als volgt:

'Islam betekent volledige overgave aan God. Ik heb altijd gedacht dat je je pas kunt overgeven als je weet wat er in je leeft en dat kunt ervaren. Vanuit dat principe wordt kunst een vorm voor zelfrealisatie, voor ontlading. Maar ook een vorm voor beheersing: een uitlaatklep voor emoties als boosheid, jaloezie, verdriet en angst. Op het moment dat je dat erkent en negatieve emoties kan ontladen op een vredige manier, dan heeft kunst zijn waarde bewezen.'

De waarde van kunst verbinden aan de ontwikkeling van kinderen, hun sociaal-emotionele ontwikkeling en de kans die kunst biedt op het ontplooiën van talenten, lijken voor Saida belangrijke drijfveren die haar in beweging hebben gebracht.

3.3. Doelen

Welke doelen beogen de geïnterviewde initiatiefnemers met het opzetten van hun initiatief? In alle interviews kwam ter sprake dat het bieden van een tegenwicht aan negatieve beeldvorming van islam tot de beoogde impact behoort. Een ander doel dat veel werd genoemd is het vormgeven van het moslim-zijn door een ander in nood te helpen. Het ontwikkelen van talenten van moslimjongeren werd ook door veel respondenten genoemd als belangrijkste doel.

3.3.1. Positieve beeldvorming islam

Opvallend is dat vrijwel alle geïnterviewde initiatiefnemers noemen dat er volgens hen een negatief beeld heerst over de islam. Misverstanden, vooroordelen, negatieve associaties, deze worden versterkt door mediaberichten van aanslagen, gepleegd door extremisten die zich zeggen te laten inspireren door de islam. Deze beeldvorming strookt niet met de beleving van de initiatiefnemers. Met hun burgerinitiatief hebben zij een ander beeld van hun geloof laten zien aan medeburgers. Het initiatief Happy Muslims van Anne Dijk, theologe en religiewetenschapper, is daar een voorbeeld van. In een korte film laat Anne een spontane blik zien van hoe zij de moslimgemeenschap in Nederland ervaart. 'Eindelijk iets po-

sitiefs in de media zien over moslims', was volgens Anne een speciaal moment voor veel mensen. Na de eerste filmvertoning, kreeg zij positieve reacties. Zij gaf daar de volgende woorden aan:

'Ik kreeg reacties: "Dit is hoe ik het beleef" of "Eindelijk iets dat ik kan delen met mijn kennissen". De behoefte aan iets positiefs over moslims was zo groot, mensen hadden zo'n behoefte om iets normaal te zien... Onze diversiteit als 'happy' Nederlandse moslims. Ik zei toen: dit is geen uitzondering, dit is de norm.'

Doordat Anne dit als 'de norm' laat zien benadrukt dit project de diversiteit en alledaagsheid van moslimburgers. Hierdoor is het publiek in staat om de islamitische extremisten als niet-normaal, afwijkend dus, te zien. Daarnaast ervaren moslims zelf de film als een erkenning, omdat zij zichzelf erin herkennen. Het initiatief van Anne kreeg veel lof van moslims, omdat het neerzetten van een realistischer beeld van de islam voor hen belangrijk is als tegengeluid van de beelden die door media worden opgeroepen.

Uit het interview met theoloog en docent Arnold Yasin Mol van het initiatief Islamic University of Applied Sciences kwam naar voren dat moslims in Nederland snel als de 'ander' worden gezien. Dit heeft volgens hem zowel met uiterlijkheden (zoals bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek), als met gedrag te maken (bijvoorbeeld het vasten tijdens Ramadan). Dit is voornamelijk moeilijk voor gezinnen die zichzelf Nederlands voelen, maar door anderen steeds als vreemde worden gezien. Yasin gebruikte de volgende metafoer om het gevoel van anders-zijn te verwoorden:

'De ander is altijd iemand die met zijn teen of op z'n hoogst met een voet binnen mag zitten, maar nooit met twee voeten. Die persoon staat dus altijd met één voet buiten. Wat wij hier willen zien, is dat ze met twee voeten in de Nederlandstalige bubbel staan.'

Met een voet in elke bubbel voel je je nooit ergens helemaal thuis. Als docent legt Yasin de verbinding tussen religie, cultuur en educatie. Met zijn Nederlandstalige opleiding islamitische theologie en islamitisch geestelijke zorg probeert Yasin een

plek te maken waar Nederland en de islam samenkomen.

Ook voor Bahaeddin Budak zijn educatie en het moslim-zijn aan elkaar gelinkt. Hij nam via Islamic University Amsterdam (IUA) het initiatief voor een nationaliteit- en theologisch-overstijgende opleiding. Bahaeddin vertelt dat zowel de studenten als de docenten qua nationaliteit en culturele achtergrond erg divers zijn. Dit geeft ruimte om stereotypen te weerleggen en zo de beeldvorming over de islam te kantelen naar een meer realistisch beeld, waarin ook de waardevolle lessen van de islam een kans krijgen.

Ook Saida Franken wil met haar initiatief een ander beeld van de islam geven.

'Het doel van Salaam Art is ook de bredere samenleving te bereiken. In onze theatervoorstellingen zijn we verbindend. Ik hoor dan ook regelmatig terug: ooh, is dat ook islam? We stralen via onze vertellingen uit dat er een groter verbindingsvlak is, in plaats van de verschillen. Er is zoveel verbinding. Toch zie je wel dat er een trauma is bij mensen. Zodra er een aanslag is en de plegers roepen Allahu Akbar, dan zie je dat dat is wat mensen onthouden. In onze voorstellingen geven we daar wel ruimte aan, omdat er iets uit moet, voordat er iets nieuws in kan. Als moslim voel ik de plicht om een ander beeld van islam te geven, daaraan heb ik het kunstenaarschap ten dienste gesteld.'

Voor Saida is het kunstenaarschap een middel om een in haar ogen evenwichtiger beeld van de islam te geven.

'Salaam Art heb ik opgericht in de tijd na de aanslagen van 9/11 en de moord op Fortuyn. Islam kwam onder een vergrootglas te liggen. Het beeld dat van islam werd geschetst in de media, maar ook de vooroordelen die leefden, klopten niet met de schoonheid die dat geloof had voor mij. Dat beeld klopte gewoon niet.'

3.3.3. Zorgen voor elkaar

Het zorgen voor elkaar binnen de gemeenschap is een belangrijk ideaal dat uiting krijgt in de doelen van de onderzochte initiatieven. Zo zijn er initiatie-

ven die zich richten op mensen met een laag inkomen en op mensen met een beperking, zoals Rising Ummah.

Rahma Hulsman van de stichting Issalaam heeft als doel te zorgen dat mensen met een extreem laag inkomen of in financiële nood toch voldoende te eten hebben. Via haar voedselbank zorgt zij ervoor dat mensen een pakket én een luisterend oor krijgen. De tijd en aandacht nemen om er voor de ander te zijn, is een taak die Rahma erg belangrijk vindt:

'Er staat ook een vers in de koran waarin we moeten zorgen voor de wezen, dus de alleenstaande kinderen, de armen en de gevangenen.'

Rahma vertelde dat het zorgen voor je naasten vanuit het geloof iets is waar zij altijd op let. Ook buiten kantooruren is zij voor mensen bereikbaar. Dit persoonlijke contact lijkt een belangrijk onderdeel van het succes van haar initiatief.

3.3.3. Bevorderen van inclusie

Terwijl alle geïnterviewde initiatiefnemers een islamitisch achtergrond hebben, geldt dat niet als een criterium voor deelname of doelgroep. Voor initiatieven als Assadaaka Community, de Schaakschool, Rising Ummah en Salaam Art zijn diversiteit en sociale cohesie doelen op zich.

Dat geldt ook voor Saniye Calkin van Platform INS. Zij vertelde over haar ervaringen als econoom en als vrouw en moslima in een mannenwereld. Het werken met voornamelijk mannelijke collega's gaf haar inzicht in hoe moeilijk sommige mensen het vinden om diversiteit te accepteren, laat staan omarmen:

'Gelijkheid, begrip, respect, diversiteit - dat zijn echt waarden die gemakkelijker worden geschreven dan écht beleefd. Het écht doen en toepassen van diversiteit...dat is nog niet gemakkelijk. Dat geldt ook voor mensen uit mijn eigen gemeenschap. Als vrouw heb ik ook de nodige barrières moeten beslechten. Soms word ik extra voorzichtig benaderd, terwijl ik denk: ik ben gewoon een professional - je kunt me gewoon benaderen.'

Ook bij Ahmed El Mesri van Assadaaka Community staan diversiteit en inclusie voorop. Zijn inspanningen waren er op gericht een diverse groep mensen bijeen te brengen. Door 'een bewustzijn van de menselijke toestand' te bevorderen, voelden verschillende mensen zich gauw thuis binnen zijn initiatief.

'Het maakt niet uit waar je vandaan komt, of je homo of hetero, jood of christen of moslim bent. Wij gaan uit van gewoon de mensheid. Dus met behoud van iedereen zijn identiteit. Niemand mag gewoon aan de identiteit van een ander komen. En dat werkt.'

Ahmed vertelde dat hij door mensen bij elkaar te brengen, voor alle groepen meer tolerantie creëert. Daarnaast voelen mensen zich door de diversiteit in zijn vriendschapshuis niet bekeken of 'apart'. Hij benoemde dat dit in het bijzonder voor mensen met een beperking en voor vrouwen een bijzonder gevoel is.

Die inclusie is ook voor Rising Ummah het hoofdoel. Siham Achahboun en haar groep vrijwilligers zetten zich in om moskeeën toegankelijk te maken voor mensen met een beperking. Het wegnemen van drempels doet zij niet alleen letterlijk door adviezen te geven bij verbouwingen, maar ook figuurlijk door sociale inclusie te bevorderen. Ze gaf daar de volgende woorden aan:

'Als Rising Ummah willen we bewustwording realiseren dat mensen met een beperking serieus genomen moeten worden en volop moeten kunnen participeren aan religieuze, onderwijs- en community-activiteiten.'

Interessant aan Rising Ummah is dat zij feitelijk inclusie én religieuze vorming bevorderen; doordat gelovigen met een beperking gemakkelijker kunnen participeren aan allerlei activiteiten waarin geloofszaken vanuit diverse perspectieven worden besproken, hebben zij gelegenheid om ook op religieus vlak zichzelf te vormen.

3.3.3. Talentontwikkeling

Een belangrijke focus voor veel van de onderzochte initiatieven ligt in 'talentontwikkeling', waar de geïnterviewden het bevorderen van creatieve en sociale vaardigheden onder verstaan. Deze vaardigheden

vormen volgens hen een belangrijke bagage om zich te kunnen ontwikkelen tot volwassene. Het heeft volgens hen ook te maken met welzijn en participatie van specifieke doelgroepen binnen de gemeenschappen, zoals kinderen en jongeren.

Zo zetten twee geïnterviewde initiatiefnemers zich in om gesignaleerde achterstanden te verhelpen en te voorkomen. Volgens Redouan El Yaakoubi van Stichting Durf te Dromen, hebben achterstanden ook te maken met een gebrek aan talentontwikkeling, het missen van een positieve stimulans en het beschikken over de juiste begeleiding. Zijn eigen jeugd vormde voor Redouan een belangrijke reden om Durf te Dromen op te richten. In het interview blikt hij terug op zijn jeugd en benoemt hij de aspecten die hij heeft gemist in zijn ontwikkeling en barrières waar hij tegenaan liep. Hij gebruikte er de volgende woorden voor:

'Ik ben in de liefde nooit wat tekortgekomen, omdat mijn moeder heel liefdevol is geweest, altijd. Maar goed, in inhoud wel. Ik werd wel voor de leeuwen gegoid in deze complexe samenleving.'

Redouan gebuikt een krachtige metafoor om te beschrijven hoe hij zich onvoorbereid voelde voor de samenleving. Dit is volgens hem door een gebrek aan ontwikkeling naast zijn academische vakken. Redouan noemt dit zelf zijn 'talentontwikkeling'. Als professionele voetballer, heeft hij zijn eigen achterstand uiteindelijk recht kunnen zetten door veel discipline en interne motivatie. Hij zet nu zijn ervaringen in om jonge kinderen in zijn wijk Overvecht te steunen in hun ontwikkeling.

De Schaakschool en Salaam Art bieden ook gelegenheid voor kinderen om hun talenten te ontdekken en verder te ontplooien. Volgens Saida Franken van Salaam Art, kan kunst gebruikt worden om kinderen zich te laten ontladen en beheersen. Salaam Art koppelt de islam en de overgave aan God met de creatieve opdrachten die kinderen uitvoeren.

Talentontwikkeling door middel van kunst is volgens Saida Franken een manier om kinderen een andere taal te geven. Dit is erg belangrijk, omdat kinderen

vaak de woorden nog niet kennen om complexe gevoelens te kunnen uiten. De kinderen kunnen daarvoor door metaforen docenten of hun ouders laten zien hoe zij zich voelen. Naast de emotionele waarde, vertelt Saida dat ze ook vaardigheden leren door een goede cultuureducatie. Kunst kan veel inzicht brengen over cultuur, stijl, de tijd waar we in wonen en in geschiedenis. Naar Saida's ervaring mogen scholen hier best meer aandacht voor hebben.

3.3.4. Religieuze vorming

Naast de hierboven beschreven meer maatschappelijke doelen zijn er enkele initiatieven die religieuze vorming als hoofddoel hebben, met name de Islamic University of Amsterdam en de Islamic University of Applied Sciences. Religieuze vorming is logischerwijs het hoofddoel bij deze initiatieven, omdat zij opleidingen verzorgen van religieus gewortelde beroepen, zoals die van imam en die van geestelijk verzorger, maar wel met de blik op de huidige tijd en samenleving. Theoloog en docent Arnold Yasin Mol zei daar het volgende over:

'Een theologische reflectie vereist een ethische verplichting naar de ander te kijken vanuit de islam. Hoe om te gaan met medeburgers? Wat betekent 'goed burger zijn' nou eigenlijk? Als moslimprofessional moet je leren omgaan met ambiguïteit. Ik probeer mijn studenten mee te geven dat zij moeten nadenken over vormen van burgerschap. Ik breng niet alleen kennis over, bijvoorbeeld over de islamitische kennistraditie, maar ik combineer die ook altijd met burgerschap. En daarin geef ik de studenten mee dat de kennistraditie van 1400 jaar oud nog steeds relevant is voor modern burgerschap. Dat vereist wel dat de studenten opnieuw durven nadenken over wat dat betekent anno nu.'

Ook Bahaeddin Budak benadrukte de rijke historie en het belang ervan voor de huidige samenleving en tijd. Hij zei er het volgende over:

'Wij moeten het verleden kunnen transformeren, integreren, wij leven in de 21ste eeuw. Maar dat betekent niet dat ons verleden geen waarde meer heeft. De waarden van het verleden, zouden we kunnen spiegelen naar de toekomst en kijken wat het voor ons, vandaag, kan betekenen. Ga in gesprek met anderen,

dat is ook belangrijk om nieuwe ideeën te ontwikkelen. De studenten die wij opleiden, proberen wij bagage mee te geven zodat ze vanuit de theologie kunnen nadenken, filosoferen over hun eigen bijdrage als professional.'

Aan die eigen bijdrage als professional ligt, wat Bahaeddin betreft, een historische rijkdom ten grondslag. Hij benadrukt vooral het belang van het ontwikkelen van een theologie die geworteld is in een eeuwenlange traditie, maar ook oog heeft voor hedendaagse uitdagingen van moslimburgers. Via zijn burgerinitiatief draagt Bahaeddin daaraan bij.

Het uitbreiden van het huidige culturele schoolprogramma is ook iets waar Bahaeddin zich betrokken bij voelt. Als initiatiefnemer vindt Bahaeddin dat de islam veel kennis te bieden heeft aan het onderwijs. Zijn doel is dan ook deze kennis een plek te geven in de opleidingen van de toekomstige generatie professionals. Hij zei er het volgende over:

'Ik geloof dat moslims een heel rijk verleden hebben als ik kijk naar de verschillende wetenschappen, denk aan geneeskunde, filosofie, algebra, architectuur, literatuur en de lijst gaat door. Ik heb het idee dat al die inzichten hieruit vandaag de dag niet echt zijn begrepen om daar écht van te profiteren in allerlei opzichten.'

Het uitbreiden van het onderwijs met kennis over het islamitische verleden zou kinderen ook inzichten kunnen geven die ze nu niet op school krijgen. Bahaeddin legt de nadruk op de veranderingen van de 21ste eeuw. Hij is van mening dat de lessen van het islamitische verleden als bron gebruikt kunnen worden om huidige ontwikkelingen te begrijpen. Hij vindt zelf veel inspiratie in de mentaliteit van historische, islamitische geleerden en wil dit graag delen met anderen.

3.4. Vormen van moslimburgerschap

In deze paragraaf gaan we in op hoe de geïnterviewde initiatiefnemers via hun burgerinitiatief invulling geven aan burgerschap. Naast een duidelijke gemene deler, zijn er ook accentverschillen. De gemene deler bij alle onderzochte initiatieven is dat

deze in het leven zijn geroepen om een steentje bij te dragen aan de ontwikkeling van de islamitische gemeenschap en de bredere samenleving. De accentverschillen zijn te vinden in de aard van het initiatief en de manier waarop de doelen worden verwezenlijkt. Deze paragraaf is onderverdeeld in drie subparagrafen:

- De beoogde doelgroepen van burgerinitiatieven
- De gebruikte thema's van burgerinitiatieven
- De locatie van burgerinitiatieven

3.4.1. De beoogde doelgroepen van burgerinitiatieven

De meeste van onze respondenten gaven aan dat hun burgerinitiatieven niet alleen gericht waren op de moslimgemeenschap, maar op alle burgers in de samenleving. Respondent Ahmed El Mesri, initiatiefnemer van burgerinitiatief Stichting Assadaaka Community, gaf zelfs expliciet aan dat hoewel hij gelovig is, het geloof geen rol speelde bij de oprichting van het initiatief. Het ging daarbij veel meer om 'het verbinden van mensen', om burgers met verschillende achtergronden – moslim of niet-moslim – dichter bij elkaar te brengen. Ahmed zegt hierover:

Ik voel me Nederlander. Dit is mijn land. Ik ben hier geboren, heb hier herinneringen en heb hier lief. De realiteit is dat ik hier woon en ik wilde dus een organisatie creëren die er is voor iedereen. [...] Voor verschillende mensen met verschillende achtergronden, seksuele voorkeuren, religieuze overtuigingen of met een beperking.

Stichting Assadaaka Community probeert met haar activiteiten zelfredzaamheid van burgers te vergroten en armoede en eenzaamheid in de samenleving tegen te gaan. Dit zijn problemen die alle burgers treffen, ongeacht wie ze zijn of waar ze vandaan komen.

Zijn initiatief is met name voor inwoners van alle culturele en etnische achtergronden, seksuele geaardheden en religies in verschillende stadsdelen van Amsterdam:

Wij beginnen altijd in onze straat. In onze buurt en onze stad. Daarbij sluiten wij niemand uit. Als iemand vanuit een andere stad komt met een hulpvraag, zoals Rotterdam of Maastricht, dan is diegene natuurlijk ook welkom. Maar wij richten ons primair op de stad waar wij gevestigd zijn, namelijk Amsterdam. Dus onze doelgroep komt voornamelijk uit de verschillende stadsdelen: Amsterdam Oost, Amsterdam West en andere plekken. En de mensen die dicht bij ons wonen komen hier soms vrijwel iedere dag.

Sommige initiatieven hadden de ambitie om een ander geluid te laten horen in de media en het publieke discours aangaande de islam en moslims. Happy Dutch Muslims-initiatiefnemer Anne Dijk vertelde hierover:

Het was een hele spontane actie, dus er is niet specifiek nagedacht over een doelgroep. Het doel was vooral een eigen moslim-geluid te laten horen, dat de negativiteit in het debat rondom moslims kon doorbreken. Iedereen die zich identificeerde als Nederlandse moslim kon zich aanmelden. Het was dus een landelijk initiatief.

Voor Interculturele Stichting Salaam is in principe iedereen welkom bij de voedselbank. Dat is echter niet altijd het geval geweest. Rahma Hulsman geeft aan:

We begonnen als een initiatief voor vrouwen. Maar goed, sommige vrouwen zijn ook getrouwd en zo kregen we niet slechts alleenstaanden, maar ook gezinnen. Wij kregen veel aanmeldingen vanuit sociaal cultureel werk, maatschappelijk werkers en wijkteams. Die melden niet alleen vrouwen aan. [...] Je gaat dan in dat proces mee en zegt geen 'nee, we doen het alleen voor alleenstaande vrouwen'. Iedereen heeft te maken met armoede; het maakt dan niet uit wie je bent. We zijn dan wel een islamitische voedselbank, en onze voedselpakketten zijn altijd halal, maar iedereen is bij ons welkom.

Bij Stichting Salaam werd de doelgroep breder naarmate de noodzaak groter werd. Begonnen als een 'huiskamerinitiatief' met relatief nederige doelen, kregen zij bekendheid door hun succes. Daardoor wisten hulpbehoevenden, maar ook andere hulpverleners, de stichting te vinden.

De voedselbank, vertelde Rahma verder, is er voor iedereen, ongeacht etnische, culturele of religieuze achtergrond. Het inkomensniveau is het criterium om vast te stellen wie het meeste recht heeft op voedselhulp.

Wij handelen als moslims natuurlijk naar de profeet Mohammed. [...] Eén van de handelingen die hij verrichtte was het goed zorgen voor burens, ongeacht welk geloof die hadden. Hij had een joodse, christelijke en atheïstische buurman; hij zorgde altijd voor zijn naasten. Dus dat is iets wat wij als moslims ook proberen uit te dragen. Mensen denken vaak dat een islamitische voedselbank alleen voor moslims is. Maar het is voor iedereen. We hanteren natuurlijk wel criteria, zoals alle voedselbanken. Anders kan je heel de wereld wel eten blijven geven. Bij ons leven ze echt onder de 180-eurogrens. Dat is natuurlijk bar weinig om van te leven. Nou, dan heb je bij ons dus recht op een pakket.

Een interessant gegeven is dat veel van de door ons geïnterviewde burgerinitiatieven van moslims werken vanuit ervaringsdeskundigheid. Veel van de thema's in het initiatief Durf te Dromen van respondent Redouan El Yaakoubi, zoals talentontwikkeling en loopbaanbegeleiding, komen voort uit zijn eigen ervaringen toen hij jong was. Respondent Ahmed El Mesri van Stichting Assadaaka Community werkt ook veel met ervaringsdeskundigen. Hij vertelde hierover:

Wij behoren ook tot de doelgroep. Dus wij begrijpen [de hulpvragers]. Wij zijn lotgenoten. Dat werkt ook om de laagdrempeligheid te vergroten. Als je met lotgenoten praat, dan praat je niet simpelweg tegen een dokter. Het werkt ook gewoon efficiënter. Mensen kunnen makkelijker met allerlei vragen bij ons terecht.

Bij beide initiatieven komt naar voren dat ervaringsdeskundigen vaak beter aansluiting kunnen vinden bij de doelgroep. Zij kennen hun leefwereld en begrijpen beter wat de doelgroep nodig heeft, omdat zij voor dezelfde soort problemen hebben gestaan.

Sommige burgerinitiatieven besteden aandacht aan specifieke doelgroepen, waar normaliter geen of te weinig oog voor is. Rising Ummah, van initiatiefne-

mer Siham Achahboun, zette zich in voor moslims met een lichamelijke beperking. Inmiddels zetten de initiatiefnemers zich ook in voor andere mensen met een lichamelijke beperking. Respondent Siham vertelde hierover:

We richten ons op de moslimgemeenschap, maar proberen een link te leggen met de brede samenleving. We leven niet alleen binnen de moslimgemeenschap. Veel openbare gebouwen zijn ook nog niet toegankelijk. We willen juist een voorbeeld zijn in het opkomen voor mensen voor wie toegang hebben tot ruimtes niet vanzelfsprekend is. Ook zoeken we de samenwerking op met gemeenten. Ook zij kunnen een rol spelen in het toegankelijk maken van moskeeën en wij kunnen weer onze geleerde lessen delen met de gemeente.

Een burgerinitiatief met een landelijk perspectief is Platform INS. Respondent Saniye Calkin vertelde dat zij inzet op een brede doelgroep van jongeren, migranten en professionals. Over de expertmeetings voor professionals vertelde Saniye, bijvoorbeeld:

Er zijn wat ons betreft drie grote problemen die in deze tijd aangepakt moeten worden: onwetendheid, armoede en verdeeldheid. [...] Armoede willen wij aanpakken met liefdadigheid en ondernemerschap. [...] Daarom werken wij bijvoorbeeld met mensen die hier geboren en getogen zijn, maar die al een goede baan hebben, de taal goed kennen. We kijken dan naar wat hun rol kan zijn als professionals. [...] Naast de ontmoeting willen we ook graag verdieping bieden. En dat zijn het soort programma's die met name op professionals gericht zijn. We organiseren dan bijeenkomsten, denk aan expertmeetings, met hele diverse professionals aan tafel. Omdat je dan ook echt op zoek bent naar de oplossingen. Laatst hadden we bijvoorbeeld een expertmeeting met professionals over de rol van religieuze organisaties bij polarisatie. Dan nodigen we eerst drie experts uit en daarna gaan we met zo'n 20 á 30 mensen in gesprek aan verschillende tafels. Dat doen we met vragen, een gespreksleider en een bepaalde methodiek die we ontwikkeld hebben.

Samengenomen zien we dus dat burgerinitiatieven van moslims werken op verschillende niveaus, van wijkniveau tot landelijk en ook de doelgroepen zijn

divers. Over het algemeen richten de initiatieven zich niet alleen op de moslimgemeenschap, maar op alle medeburgers van de Nederlandse samenleving. Diverse initiatiefnemers gaven expliciet aan open te staan voor diversiteit in etniciteit, cultuur en religie, ook al leggen zij de focus op een specifieke doelgroep, zoals mensen met een beperking of professionals. Een enkel initiatief had geen specifieke doelgroep op het oog, maar richt zich op 'iedereen die zich identificeert als moslim'. De doelgroepen kunnen ook met de tijd veranderen of uitbreiden, naar gelang de situatie en noodzaak.

3.4.2. De gebruikte thema's van burgerinitiatieven

De initiatiefnemers die wij interviewden hadden diverse drijfveren en dit resulteerde in een breed palet aan initiatieven. De doelen van de initiatieven zijn onder te verdelen in thema's. Veel van deze thema's zijn pas sinds relatief korte tijd het onderwerp van burgerinitiatieven van moslims. Hedendaagse initiatieven van vooral jonge moslimburgers verschillen qua focus inhoudelijk van initiatieven van eerdere generaties moslimburgers. Daar zijn verschillende redenen voor, bijvoorbeeld omdat deze te maken hadden met andere zorgen, zoals een taalbarrière, of omdat bepaalde onderwerpen nog taboe waren voor eerdere generaties, zoals armoede, lichamelijke beperkingen of criminaliteit. Je zou dus kunnen spreken van een nieuwe trend als het gaat om de keuze voor thema's van burgerinitiatieven.¹⁵

Het voert te ver om in deze paragraaf alle thema's te behandelen van de burgerinitiatieven van moslims die we interviewden. Daarnaast worden verschillende thema's ook elders in dit rapport besproken. Deze weergave geeft echter een beeld van de veelkleurigheid van burgerinitiatieven van moslims.

Hier willen we de kanttekening maken dat de eerder genoemde, maar hier verder niet besproken vrouwen- en zelforganisaties, inspraakorganen enz. van migranten, waarvan een groot deel van de deelnemers en doelgroep moslim is, ook en vaak al eerder taboes

hebben doorbroken in hun gemeenschap. Het gaat hier bijvoorbeeld om taboes op het praten over huiselijk geweld, huwelijksdwang, meisjesbesnijdenis en homoseksualiteit. Het proces naar meer individualisering en zelfbeschikking is door deze organisaties gestart en wordt door hen nog steeds ondersteund.

Een van de taboeonderwerpen die de jonge generatie moslimburgers op de kaart zette is de problematiek van een lichamelijke beperking. Stichting Rising Ummah, vertelde respondent Siham Achahboun, wil bijvoorbeeld dat moskeeën, islamitische congressen, lezingen en onderwijsactiviteiten toegankelijk worden voor moslims met een beperking. Gelovigen met een beperking worden volgens Siham wel gerespecteerd en gewaardeerd maar op een betuttelende of zelfs kleinerende manier benaderd. Siham zei hierover:

Het is bijvoorbeeld pijnlijk als je als volwassene een aai over je bol krijgt, terwijl je buiten de moskee een succesvol ondernemer bent. [...] Onder moslims bestaan vooroordelen en is er onwetendheid over wat leven met een beperking betekent. Er zijn veel moslims, onder wie ik, die geen moslims met beperking in hun familiekring of sociale netwerk hebben. Voordat ik Rising Ummah oprichtte had ook ik geen idee van de worsteling die zij dagelijks ervaren. Het hele fenomeen van leven met een beperking is eigenlijk onbekend.

Ook respondent Rahma Hulsman van Interculturele Stichting Salaam merkt dat er thema's zijn die onderbelicht blijven. Soms hangt er over deze thema's een taboesfeer, zoals bijvoorbeeld vaak het geval is bij armoede of criminaliteit. Rahma tracht om dit soort thema's op allerlei manieren, soms direct en soms indirect, aan de orde te brengen:

Op een gegeven moment gingen we onderzoeken hoe erg armoede is binnen de moslimgemeenschap. Zodoende kwamen we erachter dat armoede een taboe is in de moslimgemeenschap. Want ja, wij denken dat alles wordt gegeven door Allah. Het is zeg maar een beproeving als je het minder breed hebt. [...] Dus de voedselpakketten zette ik buiten op straat klaar. Door het taboe zette ik het vaak voor de deur van mensen neer en dan belde ik aan en dan liep ik weg. [...] Ook andere thema's zijn soms taboe, zoals [voedselhelp]

¹⁵ In paragraaf 4.1. over nieuwe dynamieken in moslimburger-schap gaan we dieper in op hoe jongere en oudere generaties moslimburgerinitiatieven van elkaar verschillen.

bij gevangenis. Want 'ze zitten daar niet voor niets', wordt er dan gedacht.

Andere thema's zijn de inzet voor talentontwikkeling via (top)sport van burgerinitiatief Durf te Dromen. Of Platform INS dat ontmoeting en verdieping wil bevorderen middels expertmeetings, waar professionals samenkomen om maatschappelijke problemen aan te pakken. Een ander positief ingesteld initiatief is Stichting Salaam Art, van kunstenaar Saida Franken. Salaam Art, vertelt Saida, betekent 'vrede kunst'. Met haar kunstzinnige projecten wil zij meer vrede bewerkstelligen in het gezin, maar ook in de samenleving. Deze projecten gaan uit van het concept 'zelfontwikkeling', omdat, aldus Saida, werken aan jezelf uiteindelijk zijn vruchten afwerpt voor de hele samenleving. Hoe dat werkt legt zij uit:

Vrede heeft te maken met zelfrealisatie. Het woord jihad betekent vooral zelfonderzoek. Met kunst wil ik daar de tools voor geven; jezelf leren kennen. Kunst maakt het leven schoner, leuker en levendiger. Door kunst kun je een transformatie naar een bewustzijn doormaken waarin je ervaart dat er een andere manier is om je te ontwikkelen. Eigenlijk een reconnectie met de islam, naar de verhalen uit de Koran en hadiths [overleveringen van de profeet]. [...] Met Salaam Art wil ik kinderen en volwassenen tools aanreiken om aan zichzelf te werken op een verrassende manier.

Het doel bij de kunstprojecten van Salaam Art is om echt te reflecteren op de levenslessen uit deze islamitische verhalen. Zo, aldus Saida, kun je een 'verlicht mens' worden. Een verlicht mens worden betekent vrede creëren met jezelf, binnen je gezin en in de samenleving met andere burgers. Saida betoogt dat je door kunst op een andere manier leert kijken naar de wereld om je heen, maar ook om je te verdiepen in je eigen leven.

Respondent Bahaeddin Budak, pedagoog en directeur van het initiatief Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam, wil met zijn burgerinitiatief jonge moslimprofessionals leren om actief burger te zijn door inspiratie te putten uit hun eigen rijke kennis traditie. Maar hij vindt het vooral belangrijk dat ze deze kennis kunnen inzetten om hun eigen vakge-

bied, of dat nu bijvoorbeeld geneeskunde, economie of rechten is, verder te verrijken. Hij is bezig om naast islamitische theologie meer beroepsgerichte opleidingen te ontwikkelen, zoals islamitisch social work of islamitische pedagogiek. Bahaeddin:

De Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam wil niet alleen maar theologische opleidingen aanbieden, maar het onderwijs ook veel breder opzetten. Te denken valt dan aan een islamitische PABO-opleiding. Of social work vanuit een islamitisch perspectief. [...] We hebben in Nederland meer dan 60 islamitische scholen. In Nederland is er geen PABO die studenten opleidt om leraren te kunnen worden op een islamitische basisschool, waarbij ze al geëquipeerd zijn met bepaalde competenties, kennis en vaardigheden die geschikt zijn voor dat type onderwijssoort. [...] Dat is iets wat wij graag willen oppakken.

Een aantal van de burgerinitiatieven hebben sub-projecten die inspringen op actuele en maatschappelijk relevante thema's. Zo zette de Islamic University of Applied Sciences Rotterdam (IUASR) een innovatief pilotprogramma op om imams uit het buitenland klaar te stomen voor hun activiteiten in de Nederlandse samenleving, als reactie op de gespannen maatschappelijke discussie omtrent buitenlandse invloed onder de Nederlandse moslimgemeenschap. De IUASR wilde hiermee eigenaarschap nemen van dit probleem en als Nederlandse mosliminstelling actief bijdragen aan de oplossing. Het initiatief is een samenwerking met verschillende Nederlandse universiteiten met lessen over thema's als de Nederlandse islam, religieuze identiteit, scheiding tussen kerk en staat, mensenrechten, moslimjeugd en gender en xenofobie. Initiatiefnemer Arnold Yasin Mol legde hierover uit:

Wij proberen bij de Pilot Imamtraining om de uitgedaagde imams de tools te geven om beter voet aan de grond te krijgen in de Nederlandse samenleving. Het is geen inburgeringscursus en ook geen complete opleiding. Het is een toevoeging aan wie ze zijn. Imam zijn in Nederland, hoe doe je dat? [...] Hierdoor kunnen de imams hun doelgroep veel beter bedienen. Je hebt namelijk te maken met Nederlandse moslimjongeren die zich vaak helemaal niet gezien voelen door die imams.

En die hierdoor steeds meer hun interesse in religie verliezen. [...] Daarom hebben we dit programma opgezet over wat het betekent om Nederlands moslimburger te zijn.

3.4.3. De locatie van burgeractiviteiten

Sommige burgerinitiatieven van moslims begonnen aanvankelijk in een thuissetting, om voor de deelnemers vertrouwen en veiligheid te creëren. Interculturele Stichting Salaam begon als een initiatief voor vrouwen, veelal Nederlandse bekeerlingen, die vaak niet terecht konden bij bestaande groepen. De Schaakschool startte in de huiskamer van de initiatiefnemer, om zijn autistische zoon een kans te geven om in een veilige en bekende omgeving vriendschappen te maken. Respondent Mustapha El Jarmouni vertelde hierover:

Ik begon in 2005 in mijn woonkamer met De Schaakschool. Ik was destijds mantelzorgster voor mijn autistische zoon. [...] Hij had geen vrienden en hij had gedragsproblemen. Hij was ongelukkig en ik heb van alles geprobeerd. [...] Maar hij bleef altijd alleen en zonder vrienden. Toen leerde ik hem schaken en dat vond hij fantastisch. Maar ook op een schaakvereniging bleef hij alleen. Toen heb ik kinderen uit de buurt gevraagd om [bij ons thuis] te komen schaken. En om contact te hebben met mijn zoon. Hij werd heel enthousiast en ik zag hem opbloeien. Eindelijk kreeg hij vrienden.

Sommige van deze 'thuisinitiatieven' ontwikkelden zich in de loop der tijd zodanig dat ze op zoek moesten naar een eigen locatie of soms zelf meerdere locaties. Respondent Rahma Hulsman, bijvoorbeeld, vertelde dat haar huiskamerinitiatief inmiddels meerdere locaties heeft:

Op gegeven moment was er steeds meer interesse in mijn initiatieven. Allerlei geïnteresseerden kwamen langs, zoals de wethouders en wijkcoaches. Zij zeiden dat zo'n belangrijk initiatief eigenlijk een eigen plek nodig heeft. Zo kwamen we terecht bij wijkcentrum Pier 80. [...] Daarna zijn we vrij snel gegroeid. Binnen een jaar tijd zaten we al boven de 100 gezinnen. Nu zitten we inmiddels op 500 gezinnen op vijf verschillende locaties. [...] Nu krijgen we ook aanvragen uit andere delen van Rotterdam.

Ook het initiatief van Mustapha ontwikkelde van de huiskamer naar een schaakvereniging met een eigen locatie:

Er kwamen in de loop der tijd steeds meer kinderen schaken, die het allemaal heel leuk vonden. Het was altijd gezellig voor mijn zoon. Maar op een gegeven moment werd onze woonkamer te klein. Dat was ook voor mijn vrouw niet meer te doen. Daarom ben ik in 2008 naar het buurthuis Meevaart gegaan. Daar kreeg ik een leslokaal en toen heb ik een eigen schaakvereniging opgezet. [...] Op gegeven moment had ik meer dan 60 kinderen, die elke dag kwamen schaken. [...] En in 2012 groeide dat uit tot 300 kinderen. Het leslokaal in Meevaart was niet meer toereikend. Toen vroeg ik scholen om een leslokaal en dat vonden ze een goed idee. [...] Vandaag de dag zijn er schaakscholen in 34 Amsterdamse scholen.

Sommige initiatieven opereren op wijkniveau, zoals stichting Durf te Dromen van initiatiefnemer Redouan El Yaakoubi in de Utrechtse wijk Overvecht. Die lokale aanpak is juist nodig om effectief problemen op te pakken. Het is van belang dat de ervaringsdeskundigen, die de doelgroep begrijpen en er affiniteit mee hebben, op wijkniveau de problematiek aanpakken. Redouan zei hierover:

We zien vaak organisaties van buitenaf komen, die ons dan vertellen hoe het moet. Dat werkt niet. Dat kan alleen als deze organisaties samenwerken met mensen die hier vandaan komen. Die snappen [de problematiek] ook veel beter. [...] Ik ben het daarom ook zélf gaan doen. Ik heb affiniteit met de doelgroep, omdat ik ook uit de wijk kom. Ik heb ook een voorbeeldfunctie voor [de kinderen] in de wijk. [...] De kinderen kijken naar me op.

Een aantal van de door ons geïnterviewde burgerinitiatieven van moslims heeft ook een nadrukkelijke landelijke focus. Eén voorbeeld daarvan is het initiatief Platform INS. Respondent Saniye Calkin vertelde hierover:

We hebben laatst in 74 steden met 45 partners meer dan 9000 mensen bereikt. [...] Ons initiatief is landelijk. We hebben nu het streven om in elke provincie een

coördinator te hebben. [...] We onderzoeken problemen en brengen ze in kaart. En daarna worden deze door lokale organisaties en samenwerkingen opgepakt. [...] Als landelijk initiatief proberen wij regelmatig zelf zaken te agenderen, met name in onze jaarlijkse conferentie.

Het is niet vanzelfsprekend dat moslimburginitiatieven eigen geschikte locaties hebben. Stichting Assadaaka Community heeft een locatie, maar die is verre van ideaal. Zij moeten het gebouw delen met een andere organisatie en de samenwerking loopt niet altijd even soepel. Bovendien hebben zij op deze manier niet de vrijheid en onafhankelijkheid die ze zouden hebben met een eigen gebouw. Desondanks is de ruimte op dit moment toereikend om de activiteiten van het initiatief uit te voeren. Ahmed El Mesri deelde hierover:

Het liefst zouden wij gewoon een eigen gebouw willen hebben, met alles erop en eraan. Een eigen keuken en een goede toegankelijkheid, zodat je mensen kan ontvangen en ook gerust kan stellen. Wij werken nu vanuit een ruimte in een sportcomplex. Dat is op zich niet verkeerd, maar zij doen ander soort werk dan wij doen. Wij zijn een maatschappelijke organisatie en zij zijn sporters. En wij moeten ons vaak aanpassen aan hun regels. We voelen ons niet altijd als een gelijkwaardige behandeld. Dus dat loopt niet altijd lekker. Maar wij geven niet op, bovendien is er nu ook geen andere locatie beschikbaar. Het zit precies tussen de verschillende stadsdelen [van Amsterdam] in, wat maakt dat we goed bereikbaar zijn. In die zin is het dus een prachtlocatie.

Eén burgerinitiatief neemt de moskee als locatie. Dat is het geval bij Rising Ummah, een initiatief dat ervoor strijdt om moskeeën toegankelijk(er) te maken voor moslims met een lichamelijke beperking. De initiatiefnemers worden regelmatig bij moskeeën in verschillende steden uitgenodigd om te adviseren over de inrichting en constructie van moskeegebouwen. Respondent Siham Achahboun gaf hier een sprekend voorbeeld van:

De moskee in Amsterdam kwam zelf naar ons toe met de vraag of we wilden meekijken met hun verbouwing. We lopen de moskee helemaal door en checken alle punten die belangrijk zijn, zoals drempels en liftvoorzieningen. We proberen ook met oplossingen te komen, bijvoorbeeld de uitdaging hoe om te gaan met de banden van een rolstoel die schoon moeten zijn voor het betreden van de gebedsruimte. Los van de toegankelijkheid van de moskee denken we ook na over faciliteiten die de religieuze ontwikkeling van moslims met een beperking versterken. Denk bijvoorbeeld aan de Nederlandstalige vertaling toegankelijk maken voor mensen die blind of slechtziend zijn. Of een gebarentolkservice die vrijdagpreken en congressen toegankelijk moet maken voor moslims met een auditieve beperking.

3.5. In het kort

- Motivaties om een burgerinitiatief op te zetten, bevinden zich in de onderzochte initiatieven op zowel het religieuze als sociale vlak.
- Onder de doelen die de onderzochte initiatieven dienen bevinden zich onder andere het bevorderen van sociale inclusie en het vergroten van kansengelijkheid voor kinderen, maar ook het bijstellen van de door de initiatiefnemers ervaren negatieve beeldvorming van de islam.
- Er zijn verschillende vormen van moslimburgerschap: het betrokken mens-zijn werd in de interviews veelvuldig genoemd. De thema's waar de onderzochte initiatieven zich op richten, omvatten ook 'nieuwe' onderwerpen zoals kunst- en cultuureducatie, het opkomen voor mensen met een beperking en taboeonderwerpen, zoals armoede en criminaliteit.
- De locatie waar burgerinitiatieven van moslims plaatsvinden, verandert ook. Waar de eerste generatie vooral vanuit de moskee sociaal actief was, kiezen jonge initiatiefnemers nu bijvoorbeeld ook voor andere (publieke) ruimtes.

4. NIEUWE DYNAMIEKEN

Burgerinitiatieven zijn altijd in beweging en worden opgezet al naar gelang de behoeften van de initiatiefnemer(s) en degenen die er de vruchten van moeten plukken. In dit hoofdstuk zoomen we in op nieuwe dynamieken: hoe ontwikkelen de onderzochte initiatieven zich? Zijn er trends te benoemen en langs welke lijnen lopen deze?

Veel van de initiatiefnemers die deelnamen aan onze studie behoren tot de tweede generatie Nederlanders met een migratieachtergrond en hun kinderen. De intergenerationele verschillen zorgen voor nieuwe dynamieken in de Nederlandse moslimgemeenschap. Deze dynamieken uiteten zich bijvoorbeeld door professionalisering en diversifiëring van burgerinitiatieven van moslims en de reikwijdte van thema's en soorten moslimburgeractiviteiten. Deze veelkleurigheid willen we middels deze paragraaf over het voetlicht brengen. Deze paragraaf is onderverdeeld in de volgende subparagrafen:

- Gerichtheid op de Nederlandse samenleving
- Interne emancipatie en ontwikkeling
- Culturele en religieuze diversiteit
- Professionalisering en internationalisering

4.1. Gerichtheid op de Nederlandse samenleving

Inmiddels wonen opeenvolgende generaties moslims met een migratieachtergrond in Nederland. Deze generaties verschillen soms in meer of mindere mate in termen van wereldbeeld, ervaring en positionering in de Nederlandse samenleving (Slootman & Duyvendak, 2018). Zoals bleek uit onze literatuurstudie heeft de jonge generatie moslims vaak een andere kijk op de wereld en hun rol in de samenleving dan hun ouders. Een deel van die verschillen kan verklaard worden door verschillen in opleiding en beheersing van de Nederlandse taal. Maar ook de ervaring van in Nederland geboren en getogen te zijn en de intieme bekendheid met het Nederlandse sociale referentiekader – in al haar

diversiteit – spelen hierbij een rol. De door ons geïnterviewde initiatiefnemers weten zich hierdoor bij uitstek goed te positioneren in de Nederlandse samenleving en in het maatschappelijke debat.

Daarnaast zijn zij gericht op Nederland. Jonge moslimburgers die in Nederland geboren en getogen zijn beschouwen Nederland vaak als land waar men zich thuis voelt en waar ze een steentje aan willen bijdragen. Ze volgen opleidingen aan Nederlandse onderwijsinstellingen en bouwen hier een professionele carrière op. Daarentegen is de oudere generatie moslimburgers vaak nog grotendeels georiënteerd op het land waar vanuit zij gemigreerd zijn. Respondent Bahaeddin Budak, van de Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam, heeft zelf ervaring met deze intergenerationele geschiedenis. Hij vertelde over dit proces van heroriëntatie:

Langzaam wordt het besef groter dat we moeten ankeren in het westen. [...] Als dat besef groter wordt komen er nieuwe vragen. Wat betekent verankeren? Je taal verandert, je denkmentaliteit verandert en de projecten veranderen. Wij worden als initiatief gefinancierd door liefdadigheidsorganisatie Hasana. Deze organisatie heeft jarenlang mensen in het buitenland gesteund, zoals Afrika en Indonesië. De laatste jaren zijn ze ook steunpakketten begonnen in Nederland en Frankrijk. Dit heeft te maken met prioritering en verankering.

De heroriëntatie en herpositionering waar Bahaeddin over spreekt komt in allerlei zaken tot uiting. Hij wil onderwijs bieden aan moslimstudenten die nadrukkelijk toegespitst is op de Nederlandse maatschappij. Ook de organisatie, waaronder de financiële steun van sponsors, is steeds duidelijker gericht op Nederland. Hij gaf inzicht in de verschillen tussen de generaties via een voorbeeld:

Ik ben zelf iemand die naar het buitenland ging om [islamitisch] onderwijs te genieten. Dit was in de

jaren 70 en 80 heel populair. Veel ouders hebben hun kinderen naar Turkije, Marokko of Egypte gestuurd om te studeren. Maar dat zie je bijna niet meer. Waarom? Omdat men hier zijn plek wil vinden. Een toekomst hier betekent ook onderwijs hier. Door deze onderwijsinstelling op te zetten creëren wij de mogelijkheid om kennis te verzamelen [over de islam] in deze samenleving. Mensen die interesse tonen voor deze kennis hoeven nu niet meer te reizen naar Istanbul, Fez of Tunis. Misschien alleen voor een stage van een half jaar om te kijken hoe het daar is. Maar de hoofdplek is wel hier. Dit is een belangrijk onderdeel van de verankering.

Respondent Arnold Yasin Mol, docent en coördinator aan de Islamic University of Applied Sciences Rotterdam (IUASR), sprak over de gerichtheid op Nederland vanuit een ander perspectief. De IUASR heeft twee geaccrediteerde hbo-opleidingen, waarmee deze daarmee niet theoretisch is, maar veel meer praktisch gericht. Het gaat immers over toegepast onderwijs, waarmee de opleiding al gelijk een maatschappelijke functie heeft, aldus Arnold Yasin. Hij vertelde hierover:

Het gaat om toegepaste theologie van een doelgroep die midden in de maatschappij moet staan. [...] Daar willen wij eigenaarschap van nemen. Dit gaat om ónze mensen. Islamitische theologie is ook ónze theologie. Het is een Nederlands wereldbeeld en een Nederlandse discipline. [...] Wij zijn als instelling pro-burgerschap en vóór integratie, maar wel met behoud van eigen identiteit. [...] Jonge moslims willen hier studeren omdat ze het gevoel hebben dat ze de authentieke islam kunnen leren, maar die hen ook serieus neemt als iemand die in Nederland leeft.

Respondent Arnold Yasin legt hier uit dat islamitische theologie geen 'vreemd' of 'buitenlands' product is. De theologie die ze aan hun instelling willen ontwikkelen is gegrond in de klassieke kennistraditie van de islam, maar gekoppeld aan de leefwereld van Nederlandse burgers. De IUASR neemt op verschillende manieren eigenaarschap van deze missie, bijvoorbeeld door de opleiding volledig in het Nederlands aan te bieden. Dat is nog niet zo eenvoudig, omdat er nog niet veel kwalitatief onderwijsma-

teriaal is over de islam. Veel literatuur is veelal nog in het Arabisch of Turks. Arnold Yasin vertelt over deze uitdaging:

Toen het initiatief werd opgericht was het nog heel echt gericht op de Turkse taal en cultuur en de specifiek Turkse concerns met betrekking tot religie. [...] Uiteindelijk werd die Turkse 'taalbubbel' opengegooid. Bijvoorbeeld door het aannemen van docenten met een gemixte achtergrond. [...] Door die groei werd de instelling volwassener en brak los van die 'identiteitstheologie' die het eerst aanhing. [...] Wat we hier willen laten zien is dat we met twee voeten in de Nederlandstalige 'bubbel' staan. [...] Wij geven alleen maar literatuur in het Nederlands. [...] Studenten krijgen de islam compleet in het Nederlands uitgelegd. Vanuit een bewuste islamitische identiteit. Dat is uniek. Wij nemen eigenaarschap van de Nederlandse taal. Dat betekent ook dat we spreken met mensen die denken in het Nederlands, voelen in het Nederlands, beargumenteren in het Nederlands, zich verbinden aan wat Nederlands is. Dus door de islamitische theologie in het Nederlands uit te leggen, máák je het ook Nederlands. Je maakt ook het Nederlands tot een islamitische taal. Wij spreken ze [de studenten, red.] daarmee ook aan als Nederlandse burgers.

Ondanks de verschillende uitdagingen en het lange proces zijn de initiatiefnemers van de IUASR vastbesloten om door te gaan met de professionalisering en gerichtheid op de Nederlandse samenleving.

De groeiende gerichtheid op Nederland is ook te zien bij alle andere burgerinitiatieven die we interviewden voor ons onderzoek. Respondent Rahma Hulsman, van Interculturele Stichting Salaam, ontwikkelde uit noodzaak Nederlandstalige activiteiten en bijeenkomsten voor bekeerde moslimvrouwen en kinderen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Rahma vertelde hierover:

Ik begon de stichting 21 jaar geleden. We waren met drie bekeerde moslima's en destijds waren er nog geen activiteiten voor bekeerlingen. Er waren slechts Turkse, Marokkaanse en Surinaamse groepen. Maar nooit een plek waar we allemaal onszelf konden zijn. Meestal waren de bijeenkomsten in de eigen taal, en dus niet

in onze taal [Nederlands]. Ook organiseerden we islamitische lessen voor kinderen in de Nederlandse taal. Want de kinderen die hier opgroeiden spraken ook vaak de moedertaal niet.

In deze bijeenkomsten voelden de bekeerlingen zich veilig. Niet alleen vanwege het gebruik van de Nederlandse taal, maar ook omdat zij hier aansluiting bij elkaar vonden als Nederlandse bekeerlingen met een specifieke belevingswereld.

We constateren dat er onder de door ons geïnterviewde burgerinitiatieven van moslims een grote mate van gerichtheid is op Nederland en de Nederlandse samenleving. Wellicht kan hierbij ook gesteld worden dat de respondenten sterk gemotiveerd zijn om te laten zien dat islamitische en Nederlandse burgerschapsidealen verenigbaar zijn (zie paragraaf 3.1.1.). Hiermee creëren zij als het ware een zekere ruimte voor zichzelf als Nederlandse moslims. De eerste generaties Nederlandse moslims met een migratieachtergrond dachten dat het verblijf in Nederland van tijdelijke aard zou zijn en richtten zich daarom vaak nog op het land van waaruit zij migreerden. Er lijkt onder moslimburgers een groeiend besef te zijn dat het belangrijk is om verder in Nederland te ‘ankeren’. Dat brengt ook met zich mee dat er nieuwe vragen oprijzen met betrekking tot bijvoorbeeld taal en soorten projecten. Dit zorgt voor een verandering in de ‘denkmentaliteit’ van Nederlandse moslims, zoals respondent Bahaeddin dat noemt, en een heroriëntatie op zichzelf en de rol die ze willen spelen in de Nederlandse samenleving.

De manier waarop Nederlandse moslims invulling geven aan hun ‘moslim-zijn’, verandert ook door de islam te bestuderen vanuit een Nederlands referentiekader en in de Nederlandse taal. Er is een groeiend besef dat islamitische theologie niet gezien hoeft te worden als iets ‘buitenlands’, maar als een Nederlandse theologische discipline. Tot slot, sommige initiatieven zijn geboren uit noodzaak, zoals bij Nederlandse bekeerlingen en jonge kinderen die alleen vanuit de Nederlandse taal over de islam kunnen leren.

4.2. Interne emancipatie

Kijkend naar zowel de wetenschappelijke literatuur als de interviews die we aflegden voor dit onderzoek zien we dat de Nederlandse moslimgemeenschap enorm in beweging is. Dat geldt ook voor de maatschappelijke en seksuele emancipatie van deze gemeenschap. We zien de intergenerationele verschillen tussen oudere en jongere generaties moslimburgers. In vergelijking met eerdere generaties weten jonge generaties moslimburgers zichzelf steeds beter te positioneren in de Nederlandse samenleving en in het maatschappelijke debat (Slootman & Duyvendak, 2018). De religieuze ervaring en visie op de wereld van jonge moslims verandert met de tijd en verschilt vaak van die van hun ouders. Jonge moslims nemen steeds vaker de ruimte om zélf invulling te geven aan wat de islam voor hen betekent en welke rol zij voor zichzelf zien weggelegd in de samenleving. Daarmee creëren jonge moslimburgers een eigen identiteit die een oriëntatie op de Nederlandse samenleving combineert met islamitische burgerschapsidealen (Slootman & Duyvendak, 2018, p. 126).¹⁶

Diverse door ons geïnterviewde burgerinitiatieven van moslims zetten zich ook actief in voor de emancipatie van jongeren, zoals het geval is bij het initiatief Durf te Dromen. Respondent Redouan El Yaakoubi bouwt hierbij voort op zijn eigen ervaringen als moslimjongere. Hij vertelde hierover:

Ik heb zelf op het stedelijk gymnasium in Utrecht gezeten en dat is een hele witte, elite, blanke school. Daar was ik een van de twee Marokkaanse jongens in de eerste klas. En dat heeft voor heel veel obstakels en aanvaringen gezorgd. Eén van de afschuwelijkste cijfers die ik toen op dat moment hoorde, was dat in die afgelopen twintig, vijftig jaar geen van de Marokkaanse jongens geslaagd waren op die school. En dat deed wat met mij omdat ik dacht van: hoe kan

¹⁶ Hierbij moet benadrukt worden dat moslimouders vaak een actieve bijdrage leveren aan deze emancipatie van jonge moslims door zich actief in te zetten voor hun positionering in de Nederlandse samenleving. Moslimouders zetten zichzelf hier op hun eigen manier in voor burgerverantwoordelijkheid en burgerparticipatie (Van Beurden & De Haan, 2020, pp. 586-587).

dat nou zo zijn dat dat gebeurt? En toen ben ik om mij heen gaan kijken, naar welke factoren eventueel een rol zouden kunnen spelen bij die Marokkaanse jongens, of überhaupt voor kinderen met een andere etnische achtergrond, waardoor ze het niet halen. [...] Mijn leraren kon ik het wel kwalijk nemen. Die waren vaak ongeïnteresseerd, of te weinig geïnteresseerd in het leven wat ik naast school leidde, omdat dat natuurlijk wel cruciaal is geweest voor mijn keuzes die ik maakte. Of ik wel goed voor een toets had geleerd of niet, hoe het überhaupt met mijn schoolloopbaan ging. [...] Ook vroeg ik me af of ik iets tekortgekomen was in mijn eigen opvoeding. Niet in liefde, maar voornamelijk in inhoud. Ik ben in liefde nooit wat tekort gekomen omdat mijn moeder altijd heel liefdevol is geweest. Maar goed, in inhoud wel. Ik werd wel voor de leeuwen gegooid in deze samenleving vol met complexe partijen. [...] Daarom is talentontwikkeling eigenlijk waar de stichting om draait. Dat stukje talentontwikkeling is eigenlijk sociaal professionele vaardigheden aanleren aan kinderen. Ik denk dat dat belangrijk is voor de ontwikkeling van kinderen.

Een aantal burgerinitiatieven van moslims levert een bijdrage aan de emancipatie van de moslimgemeenschap. Soms expliciet, zoals Rising Ummah, dat zich inzet voor de emancipatie van moslims met een beperking.

Soms gebeurt het ook impliciet, wanneer emancipatie niet het primaire doel is, maar wel een neveneffect. Het initiatief Platform INS, van respondent Saniye Calkin, maakt bijvoorbeeld deel uit van een Turkse religieuze beweging. Ze vertelt over haar ervaringen als vrouw in een leiderschapsrol in een relatief conservatieve en voor het merendeel mannelijke omgeving. Saniye vertelde over dit emancipatoire proces:

Ik ben blij dat ik als vrouw zijnde onderdeel mag zijn van dit initiatief. Natuurlijk is het wel zo dat we er nog niet zijn vanuit het perspectief van gelijkwaardigheid, maar het is wel heel mooi, die intentie om daar stappen in te maken. Om in te zetten op verbetering en verandering. En dat vind ik mooi om te zien. [...] De man-vrouw relaties kunnen soms moeilijk zijn, maar dat had ik ook tijdens mijn werk als accountant in het bedrijfsleven, waar ik vooral met mannen om me heen

werkte. Ik zie ook nu nog dat dat een bepaalde cultuur is. [...] Maar de mogelijkheden zijn er, als je maar wilt! [...] Ik werk soms samen met mensen die niet in Nederland geboren en getogen zijn. Die zijn toch wel met bepaalde waarden opgevoed. Maar je ziet dan toch wel hoe mooi dat kan gaan als je gezamenlijke doelen en waarden hebt. [...] Het is ook allemaal best nieuw. De organisatie bestaat dan wel 23 jaar, maar het is voor de eerste keer dat een vrouw directrice en bestuurder is. Mijn [mannelijke] collega's hebben nu voor het eerst een vrouw als leidinggevende. Maar dat geeft je ook persoonlijk gewoon kracht. Het maakt je sterk. [...] Ik beslis zélf welke stap ik zet. Dat doet niemand voor mij. [...] Als vrouw zijnde moet je daar ook stappen in zetten als je verandering wilt. Maar het moet wél van beide kanten komen.

Zoals uit deze drie voorbeelden blijkt zijn er op allerlei vlakken emancipatoire bewegingen binnen de moslimgemeenschap, jongeren, mensen met een beperking en vrouwen.¹⁷ De interviews laten zien dat emancipatie een terugkerend onderwerp is binnen de moslimgemeenschap. Dat proces verloopt stapsgewijs, maar de ontwikkeling is ontegenzeggelijk beduidend. Deze constatering komt overeen met inzichten uit de wetenschappelijke literatuur en loopt parallel met ontwikkelingen binnen de moslimgemeenschap in andere landen (zie bijvoorbeeld Van Beurden & De Haan, 2020).

4.3. Culturele en religieuze diversiteit

Waar eerdere generaties burgerinitiatieven van moslims vaak nog georganiseerd werden langs etnische en culturele lijnen, zien we dat de huidige generatie initiatieven vaak etnisch-overstijgend is. Ze richten zich niet meer op een doelgroep, bijvoorbeeld alleen de Turkse of Marokkaanse doelgroep, maar op verschillende migratieachtergronden. Dit werd door veel respondenten ook expliciet onder woorden gebracht. Sommigen, zoals initiatiefnemer Ahmed El

¹⁷ Het is mogelijk dat er ook op andere thema's of in andere segmenten van de Nederlandse moslimgemeenschap emancipatie en ontwikkeling is. Deze zijn echter niet expliciet naar voren gekomen in onze interviews. Dat gezegd hebbende, is het vanwege de kwalitatieve aard van dit onderzoek ook niet de bedoeling om hier uittendend in te zijn.

Mesri van Stichting Assadaaka Community, richten zich op alle etniciteiten, ook op Nederlanders met een Nederlandse achtergrond. Ahmed maakt een expliciete vergelijking met initiatieven van eerdere generaties moslimburgers:

Veertig jaar geleden werkten we categoriaal: Turkse Nederlanders apart, Marokkaanse Nederlanders apart, Chinese Nederlanders apart... Iedereen deed zijn 'eigen ding' en ik voelde me daardoor beperkt. We leven in een relatief klein land, een klein stuk grond op deze aarde. Het leek me dus veel beter om een initiatief op te zetten waarin iedereen participeert op basis van een gedeeld Nederlands burgerschap, met behoud van eigen identiteit. [...] Het doel is om alle burgers dat stukje zelfredzaamheid te geven. [...] Mensen moeten zich gewoon thuis voelen in dit land, zich betrokken voelen en meedoen, en hand in hand met elkaar omgaan. [...] Het maakt niet uit waar je vandaan komt, of je homo of hetero, jood, christen of moslim bent. Wij gaan uit van de mensheid, met behoud van eigen identiteit.

Naast etnische diversiteit is er bij veel initiatieven ook sprake van religieuze diversiteit, waarbij verschillende religieuze stromingen en denkrichtingen samenwerken onder één dak. Waar veel religieuze organisaties van eerdere generaties nog vooral hun eigen achterban bedienden, zien we bij huidige initiatieven een verbreding en diversifiëring van die doelgroep. Deze diversifiëring gaat voorbij aan de affiliatie aan één bepaalde theologische substroming. Respondent Bahaeddin Budak, van het initiatief Islamitische Theologische Faculteit Amsterdam vertelde hierover:

We zijn er erg blij mee dat er veel diversiteit is qua type studenten dat bij ons komt. Ze zijn qua achtergrond, professie, cultuur en nationaliteit zeer divers. [...] En we zijn niet alleen etnisch-overstijgend, we zijn óók theologisch-overstijgend. Wij bedienen niet alleen mensen van Milli Görüş [een Turks-islamitische religieuze beweging, red.]. [...] Bij een instelling als deze kun je dat niet volhouden, om het te linken aan een etniciteit, zoals Turks. Dat is 'not done', zeker in een multiculturele samenleving. [...] Dat betekent dat je niet alleen nationaliteit-overstijgend, maar ook theologisch-overstijgend moet nadenken. Want je brengt mensen bij elkaar in een organisatie die een bijdrage moeten

leveren aan deze samenleving. Binnen ons initiatief werken ook mensen die niet-moslim zijn. [...] Samen creëren we een nieuwe positie in de samenleving. We geven iedereen de mogelijkheid om zichzelf te zijn.

Sommige initiatieven zetten zich ook in om aandacht te besteden aan een ander soort diversiteit, bijvoorbeeld aangaande opleidingsniveau of sociaaleconomische klasse. Initiatiefnemer Redouan El Yaakoubi van Stichting Durf te Dromen zei over opleidingsniveau en leeftijd:

Een belangrijke speerpunt voor ons is communityvorming. Ik ben zelf super trots op de kwaliteiten die we hebben binnen de groep. We hebben superveel diversiteit binnen de groep. We hebben diversiteit in etniciteit, bijvoorbeeld Nederlands, Turks en Marokkaans. Omdat ik een realistische afspiegeling wil zijn van de samenleving, dat is namelijk een probleem van ons allemaal. Daarnaast hebben we ook diversiteit in leeftijden, we hebben mensen in de range van 20 tot 60+. Dan hebben we ook nog diversiteit in opleidingsniveau, dus mbo, hbo en universiteit. Je moet wel een realistische afspiegeling hebben, zodat kinderen zich kunnen herkennen in verschillende mensen.

Redouan zet zich voor stichting Durf te Dromen ook in om de wereld van mensen in topfuncties te verbinden met de wereld van achterstandswijken:

Een van onze speerpunten is diversiteit en inclusie. Deze heb ik in het leven geroepen omdat ik merk dat twee werelden ver uit elkaar liggen. Aan de ene kant heb je een 'elitaire' wereld, niet altijd wit, maar toch zeker vaak bestaande uit blanke mensen. Dit gaat dan in zijn uiterste om mensen in topfuncties. Daar tegenover staat de wereld van [een achterstandswijk als] Overvecht, waar mensen voornamelijk over elkaar spreken, in plaats van met elkaar. Ik denk dat het belangrijk is om die twee werelden te verenigen. We leren onze kinderen om beide werelden te begrijpen, om de taal van beide werelden te spreken. Daarom hebben wij de workshop diversiteit en inclusie gemaakt, die we verzorgen op middelbare scholen. We willen hier vroeg in investeren, omdat we denken dat als kinderen te oud zijn er vaak al dingen ingeworteld zijn vanuit de opvoeding, zodat je er eigenlijk nog weinig mee kan.

Respondent Anne Dijk is onder andere initiatiefnemer van het filmpje Happy Dutch Moslims. In dit filmpje dansen en zingen jongere en oudere moslims op de muziektrack 'Happy' van artiest Pharrell Williams. Het initiatief was bedoeld om de religieuze representatie van moslims in de media te vergroten en om de diversiteit van de Nederlandse moslimgemeenschap te laten zien. Anne vertelde over de achtergrond van dit initiatief:

De inspiratie om diversiteit te laten zien zit voor mij ook in de Koran. Daar staat in dat Allah verschillende volkeren en mensen heeft geschapen; opdat we elkaar 'leren kennen'. Met dit initiatief wilden we de diversiteit van moslims laten zien. [...] Binnen een paar dagen hadden zo'n 100 Nederlandse moslims zich opgegeven en die zitten ook in de film. Het is een mix van allerlei achtergronden, gemixte stellen, kinderen, ouderen. Allemaal moslims met verschillende religieuze en ideologische achtergronden. Onze boodschap was: diversiteit is welkom. De glimlach was onze positieve vibe. [...] Het doel van dit initiatief was om als moslim jouw Nederlandse burgerschap te claimen en onze diversiteit als 'happy' Nederlandse moslims neer te zetten. Dit is geen uitzondering; dit is de norm.

Verschillende initiatiefnemers zochten expliciet samenwerking met niet-moslim organisaties. Respondent Rahma Hulsman, van Interculturele Stichting Salaam, nam bijvoorbeeld contact op met de christelijke organisatie Christian Refugee Relief, om vluchtelingen in Griekse vluchtelingenkampen te voorzien van voedselpakketten. Dat contact begon aanvankelijk vrij moeizaam, vanwege wederzijdse onbekendheid. Nu werken ze al drie jaar succesvol samen. Rahma vertelde over deze interreligieuze samenwerking:

Wij werken al drie jaar met hen [Christian Refugee Relief, red.] samen en dat gaat heel goed. [...] Ik heb hen destijds benaderd. [...] Zij vonden dat in eerste instantie iets heel vreemds, dat moslims met hen wilden samenwerken. Zij hadden ook vreemde antigevoelens jegens moslims. Dus dat was in het begin wel 'awkward'. [...] Later werd die relatie normaler. Ik vertelde dat wij dit werk al heel lang doen en dat we openstaan voor samenwerking met iedereen,

ongeacht geloof. Sindsdien hebben we een hele goede band opgebouwd en doen we vele projecten samen.

Ook respondent Anne, onder andere initiatiefnemer van de Potlodenactie, zet bewust in op samenwerking met niet-islamitische organisaties:

De Potlodenactie was een initiatief dat ontstond naar aanleiding van de Charlie Hebdo aanslag [in Frankrijk]. Het was een samenwerking met moslims, niet-moslims, humanisten en iedereen die zich herkende in de verbindende en kritische boodschap. We trokken met zijn drieën op en hebben er een persbericht uitgestuurd. De keuze voor kleurpotloden was ook bewust: die symboliseerde de diversiteit aan meningen. We deelden het aan iedereen uit in Utrecht en je kon een boodschap schrijven en die doorgeven aan iemand anders.

Er zijn dus meerdere voorbeelden van diversiteit binnen hedendaagse burgerinitiatieven van moslims. Eerdere generaties waren vaak nog monolithisch en richtten zich vooral op het bedienen van de eigen achterban. Hedendaagse burgerinitiatieven van moslims, daarentegen, overstijgen etniciteit en cultuur, zelfs religieuze bewegingen die uit het buitenland zijn overgenomen in Nederland. Ook zijn burgerinitiatieven van moslims steeds vaker theologisch-overstijgend en werken aanhangers van verschillende islamitische substromingen steeds meer samen onder één dak. Tot slot zoeken moslimburgers regelmatig contact met niet-moslim organisaties of individuen, om via interreligieuze samenwerking effectiever te werken aan het oplossen van maatschappelijke problemen.

4.4. Professionalisering en internationalisering

Hoewel Nederlanders met een migratieachtergrond problemen ervaren met discriminatie op de arbeidsmarkt, zijn zij steeds hoger opgeleid en steeds beter uitgerust om zich te positioneren in de Nederlandse maatschappij (Di Stasio, Lancee, Veit, & Yemane, 2021). Jongere generaties en vrouwen, nemen steeds vaker leiderschapsrollen op zich in moslimorganisaties, zoals we bijvoorbeeld zagen bij Durf

te Dromen en Platform INS. Deze nieuwe omstandigheden zorgen ervoor dat burgerinitiatieven van moslims een kwaliteits- en professionaliseringslag aan het maken zijn. Dit leidde er bijvoorbeeld toe dat verschillende van de door ons geïnterviewde burgerinitiatieven van moslims methoden en keurmerken hebben ontwikkeld, die andere organisaties overnemen. Daarnaast leidde deze ontwikkeling ertoe dat sommigen zoeken naar verbinding met internationale organisaties of ambities hebben om (verder) te internationaliseren.

Een aantal initiatieven werkt aan de interne professionalisering van de organisatie. De Islamic University of Applied Sciences Rotterdam (IUASR) bijvoorbeeld heeft sinds haar oprichting in 1997 een behoorlijke ontwikkeling doorgemaakt. Na de officiële accreditatie van de bachelor-opleiding Islamitische Theologie en master-opleiding Islamitisch Geestelijke Zorg maakt de instelling nu een proces van verdere professionalisering door. Respondent Arnold Yasin Mol vertelde:

Er kwamen meerdere dingen samen die voor professionalisering zorgden. Een aantal collega's met een bekeerlingenachtergrond, waaronder ik, werden aangenomen als docent. Wij hebben allemaal een academische achtergrond en brengen ook een vers perspectief. Een aantal docenten die hier al actief waren met voornamelijk een seminarie-achtergrond [traditionele theologische opleiding, red] zijn nu aan het professionaliseren en studeren een doctoraal aan een universiteit. [...] Dit nieuwe team zorgt ervoor dat de instelling een nieuwe academische grond krijgt.

Door de diversifiëring en verjonging van de het docententeam brengt de IUASR meer kwaliteit binnen de organisatie. Korte en langere termijn projecten, zorgen dat onderwijs en onderzoek aan de instelling van steeds hoger kaliber zijn.

Andere burgerinitiatieven werken aan scholing van de doelgroep op wijkniveau, Redouan El Yaakoubi, initiatiefnemer van Durf te Dromen, wil versnippering in het scholingsaanbod tegengaan. Durf te Dromen biedt een breed pakket aan scholing (weekendonderwijs en bijles), talentontwikkeling, ouderbetrok-

kenheid, beroepsoriëntatie en sportoriëntatie, diversiteit en inclusie en community-vorming. Redouan:

Wij hebben in de wijk Overvecht gezien dat er veel versnippering is. Organisaties richten zich meestal op het uitvoeren van één specifiek detail. Sommige organisaties schenken bijvoorbeeld alleen aandacht aan scholing, anderen weer slechts aan talentontwikkeling of ouder-kind opvoeding. Ik heb ervoor gekozen een breed pakket aan te bieden, omdat ik het belangrijk vind dat ouders voor diverse problemen bij één organisatie terecht kunnen. [...] Het gaat daarbij om kinderen sociaal professionele vaardigheden aan te leren. [...] Het is eigenlijk een soort schooljaar en elke maand heeft een eigen thema. Elk thema is gekoppeld aan een eindopdracht en elke eindopdracht aan een masterclass. De thema's die we behandelen zijn: plannen en organiseren, motivatie, discipline, presenteren, debatteren, social media, netwerk en omgeving en gezondheid.

Verder spreekt Redouan over de discrepantie tussen theorie en praktijk in het jongerenwerk. Er zit een groot gat, aldus Redouan, tussen de leefwerelden van gemeenteambtenaren en jongerenwerkers en de leefwereld van moslimjongeren in wijken als Overvecht. Daardoor vinden zij uiteindelijk onvoldoende aansluiting bij de jongeren. Redouan vertelde over dit euvel:

Er zijn veel andere partijen die al 20 tot 25 jaar werkzaam zijn [...], maar die over het algemeen weinig progressie leverden. [...] Ik vind dat dit veel beter moet, en dit kán ook veel beter. [...] Er moet méér kwaliteit naar de wijk Overvecht gaan. Wij willen deze achterstandswijk of krachtwijk – hoe je het ook wil noemen – allemaal verbeteren. [...] Kwaliteit is heel erg nodig in de praktijk. Mensen die vanuit de gemeente aan deze problematiek werken hebben vaak hele goede theoretische kennis, maar ze kennen de praktijk niet. Aan de andere kant zijn er organisaties die werkzaam zijn in Overvecht die expert zijn in de praktijk. Die weten wat er zich afspeelt in de wijk, die de problemen herkennen en dezelfde taal spreken. Maar die kunnen de kinderen vaak niet naar het volgende 'level' brengen, omdat ze de tools en instrumenten niet bezitten. Dat maakt onze stichting

uniek. Wij hebben een hele kwalitatieve groep, met hoogopgeleide mensen die de praktijk goed kennen. Een jongvolwassen groep die affiniteit heeft met de doelgroep.

Zijn initiatief Durf te Dromen probeert een grote kwaliteitsslag te maken door te werken met ervaringsdeskundigen; mensen die de achtergrond en leefwereld van de doelgroep delen en de opleiding en vaardigheden bezitten om hen vooruit te helpen.

Verschillende door ons geïnterviewde burgerinitiatieven van moslims ontwikkelden keurmerken of methodes die ook succesvol toegepast worden in andere organisaties, in enkele gevallen zelfs in het buitenland. Rising Ummah ontwikkelde bijvoorbeeld een keurmerk voor moskeeën om te waarborgen dat zij voldoende toegankelijk zijn voor moslims met een lichamelijke beperking. Ook initiatiefnemer Mustapha El Jarmouni inspireerde anderen met het initiatief De Schaakschool, een vorm die goed bleek te werken om autistische kinderen te helpen socialiseren. Mustapha zei hierover:

Schaken is heel goed voor autistische mensen. Schaken is veilig, makkelijk en duidelijk. En het vergt concentratie. Nu zijn er inmiddels heel veel schaakscholen. Mijn systeem is overgenomen door andere steden. Nadat in 2010 de hockeybond een film over mij maakte leerden mensen mij in het hele land kennen. Toen kwamen er veel schaakscholen bij. [...] En dit allemaal door mijn idee. Deze mensen hebben nu allemaal werk als schaakdocent. En dit komt allemaal door mijn zoon, die mij zoveel inspiratie gaf.

Soms gaat professionalisering gepaard met internationalisering. Stichting Assadaaka Community ontwikkelde bijvoorbeeld een methode die nu ook in andere landen gebruikt wordt. Het feit dat initiatiefnemer Ahmed El Mesri's systeem moslimburgers in andere landen inspireert om soortgelijke initiatieven op te richten geeft hem een succeservaring en de kracht en moed om het initiatief verder te ontwikkelen. Ahmed vertelde over deze ontwikkeling:

Wij stellen ons op als een voorbeeld voor de rest van de stad [Amsterdam], en zelfs voor Nederland in het algemeen. Daarnaast zijn er heel veel buitenlandse organisaties die bij ons een kijkje komen nemen. Wij hebben ook een methode ontwikkeld, de 'Assadaaka Methode', en deze wordt met enthousiasme overgenomen door landen als Canada, Amerika, Frankrijk en Groot-Brittannië. Als je ziet dat je als initiatief zo succesvol bent geeft dat je ook kracht om door te gaan en de organisatie verder te ontwikkelen. De organisatie is ook groter geworden. [...] We hebben maar liefst 200 vrijwilligers.

Hoewel het burgerinitiatief Platform INS nadrukkelijk een landelijk perspectief hanteert, heeft het ook internationale ambities. Onlangs nog wonnen zij een award van de Verenigde Naties in het kader van de Millenniumdoelen voor de Vrede. Saniye Calkin vertelde over de internationale ontwikkelingen van Platform INS:

We hebben nu ook Europese projecten lopen voor allerlei doelgroepen, van nieuwkomers tot professionals. Maar ook mensen met een migratieachtergrond. [...] Eén Europees project is speciaal gericht op jongeren (tussen 18 en 28 jaar) en duurt twee jaar. Deze jongeren zijn nieuwkomers en worden gekoppeld aan Nederlandse mensen.

Platform INS bestaat inmiddels 23 jaar. In deze jaren heeft het een sterk landelijk netwerk opgebouwd. Inmiddels presenteert het Platform zich ook steeds meer op het internationale terrein. De internationale projecten zijn een vrij nieuwe ontwikkeling en Saniye beoogt deze verder uit te bouwen in de toekomst.

Een aantal van de andere initiatieven heeft ook de ambitie om in de (nabije) toekomst internationale projecten te doen. Eén daarvan is Stichting Salaam Art, die de afgelopen 22 jaar haar projecten behoorlijk heeft ontwikkeld en uitgebouwd binnen Nederland. Daarnaast heeft Salaam Art lesmateriaal ontwikkeld. Als eerste stap richting internationalisering die Saida Franken genomen heeft is het lesmateriaal te laten vertalen naar het Engels. Ze vertelde over dit proces:

Mijn toekomstdroom is dat meer scholen en ouders ons initiatief leren kennen. En wij zouden de boodschap van Salaam Art ook internationaal willen verspreiden naast België. We hebben het boek De 25 profeten in de koran in het Engels vertaald en laten drukken. We zijn van plan de boeken te verspreiden in Engelstalige landen, zoals Maleisië en Indonesië, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Een totaal nieuw gebied voor ons, maar we hopen dat ons unieke concept, net als in Nederland en België ook in die landen positief wordt ontvangen. We leggen nu de basis, maar we hopen dat Salaam Art een platform wordt voor iedereen die de islam en kunst wil gebruiken om dichterbij innerlijke vrede te komen.

Zoals blijkt uit de bovenstaande voorbeelden zijn burgerinitiatieven van moslims op allerlei manieren bezig met professionalisering en kwaliteitsverbetering. Dat gaat om professionalisering op individueel en op organisatieniveau, door (academische) training, verjonging en diversifiëring van de staf en verbeteringen van de interne organisatie. Jongeren en vrouwen nemen in dit proces steeds meer rollen van leiderschap op zich, zoals we zagen bij bijvoorbeeld Platform INS, Durf te Dromen en de Islamic University of Applied Sciences. Professionalisering vindt ook in bredere zin plaats, niet slechts binnen organisaties maar ook binnen een bepaald domein. Dit is bijvoorbeeld het geval bij verschillende methodes en keurmerken die door collega-organisaties overgenomen worden binnen een bepaald veld. Dit zagen we bijvoorbeeld bij de initiatieven Rising Ummah, De Schaakschool en Stichting Assadaaka Community. Professionalisering gaat, tot slot, soms ook samen met internationalisering. Sommige burgerinitiatieven van moslims hebben al internationale projecten, zoals Platform INS. Andere projecten zetten daartoe de eerste stappen met duidelijke en concrete ambities.

4.5. Toekomstige ambities

Burgerinitiatieven bestaan in verschillende vormen, zoals we hebben behandeld in paragraaf 3.3. Er zijn eenmalige burgerinitiatieven, zoals de Potlodenactie van initiatiefnemer Anne Dijk en er zijn initiatieven die gericht zijn op de lange termijn zoals bij Rising Ummah, de Schaakschool, Assadaaka Community,

Platform INS en Durf te Dromen. Welke toekomstige mogelijkheden de geïnterviewde initiatiefnemers voor hun burgerinitiatief zien, is het onderwerp van deze paragraaf.

Het burgerinitiatief Durf te Dromen is in de Utrechtse wijk Overvecht begonnen. Andere wijken in andere steden hebben initiatiefnemer Redouan El Yaakoubi benaderd met de vraag of hij zijn initiatief ook hun in wijk kan uitrollen. De ambitie is om het concept van Durf te Dromen uit te rollen. Redouan zei er het volgende over:

'Ik ga uitbreiden, naar een andere stad toe. Ik ben wel de grondlegger en met mijn team kom ik het idee neerzetten, maar het zijn de mensen daar die het moeten oppakken. Misschien hebben zij wel andere dingen waar ze tegenaan lopen of andere vaardigheden waarvan zij vinden dat de kinderen die moeten aanleren. Uiteindelijk zijn de mensen daar leidend in wat ze nodig hebben en waar de kinderen behoefte aan hebben.'

De ambitie van initiatiefnemer Siham Achahboun van Rising Ummah is om een bredere doelgroep te bedienen.

'We richten ons op de moslimgemeenschap, maar proberen ook een link te leggen met de brede samenleving. We leven niet alleen binnen de moslimgemeenschap. Veel openbare gebouwen zijn ook nog niet toegankelijk. We willen juist een voorbeeld zijn in het opkomen voor mensen voor wie toegang hebben tot ruimtes niet vanzelfsprekend is. Ook zoeken we de samenwerking op met gemeenten. Ook zij kunnen een rol spelen in het toegankelijk maken van moskeeën en wij kunnen weer onze geleerde lessen delen met de gemeente.'

De samenwerking met de gemeente wordt als middel genoemd om die bredere doelgroep te bereiken en voor de lange termijn impact die Rising Ummah hoopt te bereiken. En die lange termijn impact is ook voor het burgerinitiatief van Rahma Hulsman een reden om door te denken over toekomstige ambities en de gemeente Rotterdam daarin te betrekken. Ze omschreef dat als volgt:

'In het begin reden we met onze opslag rond in onze bussen. Als een groothandel in groente en fruit tegen ons zei: ik heb 4 pallets voor je, dan konden we dat nergens kwijt. Dat was echt een strop! Voor het eerst in twintig jaar tijd hebben we subsidie aangevraagd bij de gemeente. We hebben toen 20.000 euro gekregen. Dat is omgerekend een kleine twee euro per voedselpakket. Een gemiddeld voedselpakket kost zo'n vijftig euro. Mede dankzij de gemeente die het pakket voor een klein gedeelte financiert, hebben we wel iets meer financiële armslag om een pandje te huren. En zo probeer ik elke keer aan middelen te komen. We leunen vooral sterk op onze achterban. Dat zijn vooral moskeeën die voor ons inzamelingsacties organiseren.'

Uit bovenstaand citaat blijkt dat de rol van de gemeente belangrijk kan zijn in het waarmaken van ambities van een burgerinitiatief. Met de steun van de achterban, is zij verzekerd van redelijk constante toevoer van levensmiddelen. Hiermee lijkt het burgerinitiatief ook op de wat langere termijn zeker gesteld.

Ook Saniye Calkin van Platform INS investeert nu al in het creëren van lange termijn impact. Maatschappelijke vraagstukken als polarisatie, discriminatie, armoede en onderwijsongelijkheid zijn voorlopig nog niet opgelost. Daarom is haar ambitie om ook landelijk problemen te signaleren en met oplossingen te komen. Ze omschreef deze ambitie als volgt:

'We zijn doeners, maar we willen echt beter worden in PR. Daar moeten we nog een verbeterlag in maken. PR is belangrijk zodat andere spelers ons ook weten te vinden.'

Waar Saniye nog werk heeft te doen in Nederland, bevinden de toekomstige ambities van Saida Franken, initiatiefnemer van Salaam Art, zich buiten de landsgrenzen. In haar ambitie komen dromen en plannen samen. Zij houdt daarbij vast aan de kernboodschap van Salaam Art: de verbinding tussen kunst en innerlijke vrede.

4.6. In het kort

- Jonge moslimburgers beschouwen Nederland als het land waar zij zich thuis voelen en waar ze een steentje aan willen bijdragen.
- De manier waarop Nederlandse moslims invulling geven aan hun 'moslim-zijn' is in beweging, onder meer doordat de islam wordt bestudeerd vanuit een Nederlands referentiekader en in de Nederlandse taal.
- Er is groeiende emancipatie door vrouwen en jongeren in leiderschapsrollen en meer aandacht voor mensen met een beperking.
- Er is een groeiende focus onder moslimburgerinitiatiefnemers op etnisch-cultureel overstijgende initiatieven die ook aandacht besteden aan andere diversiteitskenmerken, zoals opleidingsniveau en/of sociaaleconomische klasse.
- We zien toenemende professionalisering en internationalisering van de burgerinitiatieven van moslims.

5. CONCLUSIES

De vraag die in onze verkenning centraal staat is: 'Hoe geven Nederlandse moslims invulling aan actief burgerschap?' Om deze vraag te beantwoorden hebben we inzichten uit de wetenschappelijke literatuur gebruikt en diepte-interviews gevoerd met elf Nederlandse moslims die actief zijn in het maatschappelijk middenveld. Daarnaast hebben we drie experts uit de wetenschap gevraagd om het concept-rapport te lezen en van feedback te voorzien. Deze experts bevestigden ons beeld dat er relatief weinig bekend is over actief burgerschap onder Nederlandse moslims (Van Beurden & De Haan, 2020).

De Nederlandse moslimgemeenschap is constant in beweging en wordt steeds meer divers, zowel op cultureel, etnisch als religieus gebied. Ook spelen jongeren en vrouwen steeds vaker een prominente rol in de moslimgemeenschap én in de Nederlandse samenleving. Deze ontwikkeling brengt allerlei nieuwe dynamieken op gang. Het heeft ook invloed op hoe moslims invulling geven aan actief burgerschap in het maatschappelijk middenveld. Deze verkenning doet een bescheiden aanzet om deze ontwikkelingen en een aantal burgerschapsinitiatieven van moslims in kaart te brengen. Deze initiatieven moeten echter als illustratief gezien worden, en niet als indicatief.

Hoe spreken moslims over burgerschap? (het discours)

De in deze verkenning gebruikte definitie van actief burgerschap van Adler & Goggin (2005) stelt ons in staat om burgerinitiatieven onder moslims breed te benaderen en vooral aandacht te schenken aan hoe zij zélf invulling geven aan burgerschap. Actief burgerschap in deze brede zin wordt begrepen als 'burgerbetrokkenheid die een verscheidenheid aan formele en informele activiteiten omvat, uitgevoerd als onderdeel van een organisatie of individueel, binnen de sfeer van een bepaalde gemeenschap, het bredere maatschappelijk middenveld of de politieke

arena, met als doel om de omstandigheden van anderen (medeburgers) te verbeteren of om de toekomst van de gemeenschap mede vorm te geven' (Adler & Goggin, 2005).

Om hun invulling van actief burgerschap te beschrijven gebruiken onze respondenten uitdrukkingen als: 'je inzetten voor een ander', 'menselijke betrokkenheid', 'er zijn voor alle mensen', 'investeren in relaties met mensen', 'mensen een menswaardig gevoel geven' en 'mensen een humaan bestaan geven'. Als een rode draad door de interviews heen zien we dat respondenten vaak gebruik maken van taal die ontleend is aan zowel de islam als aan het mensenrechtendiscours. Zij gingen aan de slag met de maatschappelijke thema's vanuit een islamitisch burgerschapsideaal en mensbeeld, zoals omzien naar je naasten, of: uiting geven aan het schone via kunst en cultuureducatie. Tegelijkertijd zien we dat de respondenten deze islamitisch geïnspireerde waarden naadloos verbinden aan universele waarden, zoals de mensenrechten.

Wat zijn de drijfveren voor het opzetten van burgerinitiatieven?

Uit onderzoek blijkt dat religie voor de meeste Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond een belangrijke drijfveer is en dat religiositeit onder deze groepen ook toeneemt (Huijnk, 2018). De groeiende religiositeit van moslims wordt in het maatschappelijke debat vaak niet als iets positiefs beschouwd. Uit diverse onderzoeken blijkt dat de islam in groeiende mate wordt gezien als onverenigbaar met liberaal-democratische waarden en dat moslims worden beschouwd als een bedreiging voor wat gezien wordt als de 'Nederlandse cultuur' (Van Beurden en de Haan, 2020; Slotman & Duyvendak, 2018). Sommige van deze en ook andere onderzoeken kijken naar hoe moslims hun geloof interpreteren. Hieruit blijkt dat moslims vinden dat islamitische en liberaal-democratische waarden goed te verenigen zijn (Van Beurden & De

Haan, 2020; Bolzendahl, Schnabel & Sagi, 2019; Slootman & Duyvendak, 2018). Diverse internationale onderzoeken tonen daarnaast aan dat de islam juist een positieve rol speelt in actief burgerschap en burgerparticipatie (Peucker, 2018; Peucker, 2021; McAndrew & Voas, 2014; Mustafa, 2016). We kunnen op basis van de interviews dit beeld bevestigen en concluderen dat religie een positieve rol speelt voor onze respondenten bij het opzetten van hun burgerinitiatief. Dat de islam onverenigbaar zou zijn met liberaal-democratische waarden en een negatieve rol zou kunnen spelen in de samenleving wordt door onze respondenten niet herkend.

Op basis van onze interviews kunnen we concluderen dat religie, de islam, een centrale, maar niet de enige drijfveer is voor de respondenten om een burgerinitiatief te starten. Zij laten zich zowel inspireren door de islamitische traditie als door humanitaire drijfveren, zoals sociale rechtvaardigheid. De initiatiefnemers beschrijven regelmatig dat zij vanuit sociale rechtvaardigheid worden gedreven, en het als een religieuze verplichting zien om zich - met democratische middelen - uit te spreken tegen onrecht en uitsluiting. Zij doen dit in samenwerking met gelijkgestemden – moslims en niet-moslims. Het 'menszijn' staat voor hen centraal, iedereen moet zich bij hen 'thuis' kunnen voelen, ongeacht geloof, achtergrond of seksuele voorkeur. Hun religieuze en hun humanitaire drijfveren lijken elkaar te versterken. Een van de respondenten heeft aangegeven dat geloof helemaal geen rol speelde bij het opzetten van het initiatief.

Welke doelen dienen deze burgerinitiatieven?

Vanuit hun innerlijke drijfveren startten onze respondenten hun burgerinitiatief, of werken daaraan mee, om de doelen die ze voor ogen hebben te kunnen realiseren. Dit mondt uit in de aanpak van een breed palet aan vraagstukken, waarvan een aantal pas sinds kort onderwerp is onder Nederlandse moslims. De eerdere taboes op thema's als armoede, lichamelijke beperkingen of criminaliteit worden volgens onze respondenten doorbroken en krijgen in groeiende mate aandacht. Deze ontwikkeling komt volgens hen deels voort uit verschillen in focus en ervaringen tussen de jongere en oudere generatie

moslims in Nederland. Taalbarrières onder eerste generaties Nederlanders met een migratieachtergrond speelden volgens hen ook mee.

Dat neemt niet weg dat ook onder de oudere generatie moslims er velen zijn die zich inzetten om taboes aan de kaak te stellen in hun gemeenschap. Er is een brede beweging van organisaties van migranten en vluchtelingen die al jaren problemen als huiselijk geweld, huwelijksdwang en meisjesbesnijdenis aan de orde stelt en die de vrouwen- en homo-emancipatie bevorderen. Hoewel hier ook veel moslims bij zijn betrokken, zijn deze organisaties buiten de scope van deze verkenning gebleven, omdat zij vooral langs etnische en culturele lijnen waren georganiseerd, en minder vanuit religieuze.

Een belangrijk doel voor de meeste respondenten is de zorg voor medemensen. Het gaat hierbij ook om tijd vrijmaken voor anderen en hen aandacht geven. Met het oog op het welzijn en de participatie van specifieke doelgroepen, zoals kinderen en jongeren, wil een aantal respondenten achterstanden voorkomen of verhelpen door hen bagage mee te geven in de ontwikkeling tot volwassene.

De meeste respondenten gaven aan dat hun burgerinitiatief niet alleen gericht is op de moslimgemeenschap maar op alle burgers in de samenleving. Inclusie van iedereen die hun steun of aanbod nodig heeft is voor hen een belangrijk streven. Als criterium om deel te nemen geldt niet het moslim-zijn; iemands religieuze, noch etnische of culturele of achtergrond doet er toe. Voor een aantal burgerinitiatieven zijn diversiteit en sociale cohesie zelfs doelen op zich. Het gaat erom dat iedereen kan 'meedoen en participeren'. Daarmee beogen zij niet alleen de eigen gemeenschap te bedienen, maar de gehele wijk of samenleving.

Vooraf bij initiatieven die jongeren verder willen helpen spelen ervaringsdeskundigen een belangrijke rol, omdat zij de doelgroep en hun leefwereld goed begrijpen.

Voor vrijwel alle respondenten, voor de een explicie-ter dan de andere, was positieve beeldvorming cre-

eren rondom islam en moslims een doel. Het negatieve beeld dat in hun ogen heerst over de islam is volgens hen gebaseerd op misverstanden en vooroordelen en wordt versterkt door negatieve berichtgeving in de media.

Voor een aantal initiatieven is religieuze vorming het doel, waarbij de gronding in de islamitische kennis-traditie tegelijk gekoppeld wordt aan de huidige tijd en aan de Nederlandse samenleving. De initiatiefnemers zien de islamitische kennis-traditie als inspiratiebron voor actief burgerschap en het leveren van een bijdrage aan de samenleving.

Andere doelen van de beschreven burgerinitiatieven zijn talentontwikkeling, topsport, ontmoeting en verdieping, kunstzinnige vorming, vrede en educatie. Een aantal richt zich ook op (actuele) thema's zoals islam in Nederland, religieuze identiteit, scheiding kerk en staat, mensenrechten, moslimjeugd, gender en xenofobie.

Welke trends en toekomst-ambities kunnen worden gesignaleerd?

In Nederland wonen inmiddels opeenvolgende generaties moslims. Deze generaties verschillen in meer of mindere mate in wereldbeeld, ervaring en positionering in de Nederlandse samenleving (Slootman & Duyvendak, 2018). Uit onze literatuurstudie bleek dat de jonge generatie moslims vaak een andere kijk heeft op de wereld en op hun rol in de samenleving dan hun ouders. Een deel van die verschillen kan verklaard worden door verschillen in opleiding en in beheersing van de Nederlandse taal. De eerste generatie moslims in Nederland dacht dat het verblijf in Nederland van tijdelijke aard zou zijn en richtte zich daarom vaak nog op het land van herkomst. Dat speelt niet of minder onder jongere moslims. Er lijkt onder moslimburgers een groeiend besef te zijn dat het belangrijk is om in Nederland te 'ankeren'. Ook de ervaring van in Nederland geboren en getogen zijn en de intieme bekendheid met het Nederlandse sociale referentiekader – in al haar diversiteit – spelen hierbij een rol. Een speciale positie hebben hierin de zogenaamde 'bekeerlingen', mannen en vrouwen met een Nederlandse achtergrond die – al of niet afkomstig uit een andere geloofsgemeenschap – zich

bekeren tot de islam. Het is waarschijnlijk niet voor niets dat vijf van de door ons geïnterviewde initiatiefnemers van een burgerinitiatief een bekeerling is zonder migratieachtergrond.

Gerichtheid op de Nederlandse samenleving:

Onder onze respondenten is een grote mate van gerichtheid op Nederland en de Nederlandse samenleving. Hiermee creëren zij als het ware een zekere ruimte voor zichzelf als Nederlandse moslims. Het zorgt voor een heroriëntatie op zichzelf en de rol die moslims willen spelen in de Nederlandse samenleving. Daarmee rijzen er nieuwe vragen over bijvoorbeeld de taal in en focus van projecten. De in onze verkenning beschreven onderwijsinitiatieven dragen er bijvoorbeeld aan bij dat de islamitische kennis-traditie nu ook in de Nederlandse context bestudeerd kan worden, rekening houdend met de leefwereld van de huidige islamitische studenten.

Emancipatie en ontwikkeling:

Kijkend naar zowel de wetenschappelijke literatuur als de interviews die we afnamen voor dit onderzoek, zien we dat de Nederlandse moslimgemeenschap enorm in beweging is. We noemden al de intergenerationale verschillen tussen de oudere en jongere generaties moslimburgers. In vergelijking met eerdere generaties weten jonge moslimburgers zich steeds beter te positioneren in de Nederlandse samenleving en in het maatschappelijke debat. Uit de literatuur blijkt dat hun ouders vaak een stimulerende en ondersteunende bijdrage leveren aan de emancipatie van jonge moslims door zich actief in te zetten voor hun positionering in de Nederlandse samenleving.

Naast de maatschappelijke emancipatie van de moslimgemeenschap als geheel zien we aan de ervaringen van onze respondenten dat er ook binnen de gemeenschap emancipatoire bewegingen zijn, vooral onder vrouwen, maar ook bij mensen met een lichamelijke beperking. Dat proces verloopt stapsgewijs, maar de ontwikkeling is ontegenzeggelijk beduidend. Deze constatering komt overeen met inzichten uit de wetenschappelijke literatuur en loopt parallel met ontwikkelingen binnen de moslimgemeenschap in andere landen.

Culturele en religieuze diversiteit:

Waar eerdere generaties moslims hun burgerinitiatieven vaak nog organiseerden langs etnische en culturele lijnen, zien we dat de huidige initiatieven vaak etnisch-overstijgend zijn. Ze richten zich niet meer op bijvoorbeeld alleen de Turkse of de Marokkaanse doelgroep, maar op verschillende migratieachtergronden, soms ook op burgers met een Nederlandse achtergrond. Bij veel initiatieven neemt ook de religieuze diversiteit toe. Waar veel religieuze organisaties vroeger nog vooral hun eigen achterban bedienden, zien we nu dat verschillende religieuze stromingen en denkrichtingen samenwerken onder één dak. Deze diversifiëring gaat voorbij aan het behoren tot één bepaalde theologische sub-stroming. Ook wordt er vaker samenwerking gezocht met andere geloven, zoals christelijke hulporganisaties of met joodse organisaties om samen op te treden tegen antisemitisme en discriminatie.

Professionalisering:

Hoewel Nederlanders met een migratieachtergrond nog vaak problemen ervaren met discriminatie op de arbeidsmarkt, zijn zij steeds hoger opgeleid en steeds beter toegerust om zich te positioneren in de Nederlandse maatschappij. Jongeren en vrouwen nemen steeds vaker leiderschapsrollen op zich in burgerinitiatieven van moslims. De beschreven initiatieven zijn op allerlei manieren bezig met professionalisering en kwaliteitsverbetering, zowel op individueel niveau door (academische) training van de staf, als op organisatieniveau door verbeteringen van de interne organisatie. Professionalisering vindt ook in bredere zin plaats, binnen een bepaald domein. Zo worden de verschillende, door de initiatiefnemers ontworpen methodes en keurmerken, door collega-organisaties overgenomen. Professionalisering gaat, zagen we, soms ook samen met een meer landelijke en zelfs internationale aanpak.

Toekomstambities:

Een aantal van de beschreven burgerinitiatieven was een eenmalige activiteit. De meeste burgerinitiatieven hebben echter een langeretermijnvisie die ze willen verwezenlijken, zoals uitbreiden naar andere steden, meer mensen en doelgroepen bereiken in de

samenleving, meer samenwerking met gemeenten en andere organisaties of uitbreiding van activiteiten naar andere landen door verbinding te zoeken met internationale organisaties of (verdere) internationalisering van hun initiatief. Vrijwel alle initiatieven beogen ook een langetermijn-impact op de vraagstukken waar ze zich mee bezig houden, zoals met de aanpak van polarisatie, discriminatie, armoede of onderwijsongelijkheid.

Tot slot

De aard en omvang van deze verkenning lenen zich niet voor het doen van generaliserende uitspraken over de Nederlandse moslimgemeenschap. Het doel was wél om inzicht te geven in weinig zichtbare trends op het gebied van actief burgerschap in deze gemeenschap. De burgerinitiatieven die wij belichten bevestigen het beeld uit de literatuur dat religieuze betrokkenheid hierin een aanjager kan zijn. Deze verkenning is echter vooral illustratief en niet indicatief, noch kunnen we concluderen dat alle vormen van religiositeit van moslims uitmonden in actief burgerschap.

Enkele aanbevelingen

Actief burgerschap van Nederlandse moslims is een onderwerp dat aandacht verdient. Verder onderzoek naar hoe Nederlandse moslims zich inzetten voor de samenleving is van belang voor de ontwikkeling van beleid en praktijk, onder andere om tegemoet te kunnen komen aan wat burgerinitiatieven van moslims nodig hebben om te starten en om vervolgens te floreren.

Vier van de elf geïnterviewde initiatiefnemers waren zogenaamde 'bekeerlingen'. We hebben in deze verkenning daar geen expliciete aandacht besteed. Het is echter de moeite waard om te onderzoeken of, en zo ja hoe, bekeerling-zijn invloed heeft op hoe invulling gegeven wordt aan actief burgerschap en burgerschapsidealen. Welke brugfunctie vervullen deze burgers mogelijk tussen moslimburgers en de samenleving in den brede?

LITERATUURLIJST

Adler, R.P. & Goggin, J. (2005). What Do We Mean By "Civic Engagement"? *Journal of Transformative Education* 3(3), 236-253.

Al-Ajarma, K. & Buitelaar, M. (2021). Social Media Representations of the Pilgrimage to Mecca: Challenging Moroccan and Dutch Mainstream Media Frames. *Journal of Muslims in Europe* 10(2), 146-167.

Andriessen, I., Dijkhof, J.H., Van der Torre, A., Van den Berg, E., Pulles, I., Iedema, J. & De Voogd-Hamelink, Marian (2020). *Ervaren Discriminatie in Nederland II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Asante, A., Briels, B., Broekroelofs, R. en anderen (2022). *Geen ruimte voor discriminatie*. Utrecht: Movisie

Binnenlandse Veiligheidsdienst (2002). *De democratische rechtsorde en islamitisch onderwijs. Buitenlandse inmenging en anti-integratieve tendensen*. Den Haag: Binnenlandse Veiligheidsdienst.

Boender, Welmoet (2021). Professionalizing the Imam in Europe: Imam Training Programs as Sites of Deliberate Engagement. *Religions* 12(5), 308-321.

Bolzendahl, C., Schnabel, L. & Sagi, R. (2019). Religion and Democratic Citizenship: A Multi-level Examination. *Politics and Religion* 12(4). 577-605.

Di Stasio, V., Lancee, B., Veit, S. & Yemane, R. (2021). Muslim by Default or Religious Discrimination? Results From a Cross-National Field Experiment on Hiring Discrimination. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47(6), 1305-1326.

Hoskins, B.L. & Mascherini, M. (2009). Measuring Active Citizenship through the Development of a Composite Indicator. *Social Indicators Research* 90, 459-488.

Huijnk, W. (2018). *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Huijnk, W., Dagavos, J., Gijsberts, M. & Andriessen, I. (2015), *Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Isin, E.F. (2008). Theorising Acts of Citizenship. In *Acts of Citizenship*, red. E.F. Isin & G.M. Nielsen. London: Zed Books, 15–43.

Isin, E.F. & Nielsen, G.M. (red.) (2008). *Acts of Citizenship*. London: Zed Books.

Maliepaard, P. & Gijsberts, M. (2012), *Muslims in Nederland 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

McAndrew, S. & Voas, D. (2014). Immigrant Generation, Religiosity and Civic Engagement in Britain. *Ethnic and Racial Studies* 37, 99–119.

Mustafa, A. (2016). Active Citizenship, Dissent, and Civic Consciousness: Young Muslims Redefining Citizenship on their Own Terms. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 23(4), 454-469.

Peucker, M. (2018). On the (In)compatibility of Islamic Religiosity and Citizenship in Western Democracies: The Role of Religion of Muslims' Civic and Political Engagement. *Politics and Religion* 11(3), 553-575.

Peucker, M. (2021). "You Are Essentially Forced into Being an Activist": The Interplay Between Islamophobia and Muslims' Civic Engagement in Australia. *Religion, State and Society* 49(1), 23-40.

Phalet, K. & Ter Wal, J. (2004). *Moslims in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ruiter, S. & De Graaf, N.D. (2006). National Context, Religiosity, and Volunteering: Results from 53 Countries. *American Sociological Review* 71(2), 191–210.

Slootman, M. & Duyvendak, J.W. (2018). The Politics of Belonging: Religiosity and Identification Among Second-Generation Moroccan Dutch. In *Growing Up Muslim in Europe and the United States*, red. M. Bozorgmehr & P. Kazinitz, 111-129. New York: Routledge, 2018.

Tierolf, B., Drost, L. & Van Kapel, M. (2018). *Zevende rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2017*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Van Beurden, S. & De Haan, M. (2020). "I Want Good Children, Also for this Country": How Dutch Minority Muslim Parents' Experience and Negotiate Parenting, Parenthood and Citizenship. *Journal of Intercultural Studies* 41(5), 574-590.

Van Bon, S., Fiere, B. & De Wit, N (2021). Discriminatiecijfers in 2020. *Een Rapport over registraties van discriminatie-incidenten door de politie, en meldingen bij antidiscriminatievoorzieningen en andere organisaties in Nederland*. Rotterdam/ Den Haag: Art. 1.

Van der Valk, I. (2012). *Islamofobie en discriminatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Van der Valk, I. (red.) (2019). *Mikpunt Moskee*. Amsterdam: Brave New Books.

Van der Meij, L. (2009). *Islamitisch basisonderwijs in Nederland; ontstaan, organisatie en integratie*. Amersfoort: ISBO.

BIJLAGE: LIJST MET BURGERINITIATIEVEN VAN NEDERLANDSE MOSLIMS

Verbinding creëren (tegen polarisatie)

#NietMijnIslam

Platform op Facebook tegen extremisme in naam van de islam, landelijk

Give It Up 4 Ramadan

Tegengeluid van de gematigde moslims tegen radicalisering, Europees
[Artikel AT5](#)

Kinderen zeggen sorry voor terrorisme

Video moslimkinderen, landelijk

Mo en Moos

Groep joden en moslims

Omroep M24

Positief geluid van moslims in het maatschappelijk debat, landelijk

Saïd en Lody

Verbinding en begrip tussen moslims en joden, deradicaliseren, Landelijk

St. UPLR Utrechts Platform Levensbeschouwing & Religie

Steunt initiatieven voor verbinding en wederzijds begrip, Utrecht

Stichting Marhaba

Verbinding bevorderen tussen mensen met en zonder migratieachtergrond door sociale activiteiten, Amsterdam

Stichting Meredia

Wederzijds respect en vertrouwen bevorderen door interculturele dialoog, Schiedam

Stichting Yalla!

Het Netwerk voor joden en moslims in Nederland, voor verbinding, ontmoeting en solidariteit en tegen joden- en moslimhaat, Landelijk
[Artikel Anders magazine](#)
[Artikel Trouw](#)

Werkgroep Pluriforme Samenleving

Vereniging voor contact tussen moskeeën en de christelijke kerken, Ede

Actie tegen discriminatie

Aangifte tegen Geert Wilders n.a.v. 'minder Marokkanen' uitspraak

Petitie tegen discriminerende opmerking over Marokkaanse gemeenschap, Amsterdam

Collectief tegen islamofobie

Signaleren & registreren van islamofobie, Europees

Meldpunt Islamofobie

Islamofobie, Landelijk

Activeren en empowerment

NIDA

Politieke partij, begonnen als politieke beweging Rotterdam, Den Haag en Almere

Stichting Al Amal

Participatie bevorderen van bewoners met migratieachtergrond, Utrecht

St. MSIVO

(Marokkaanse Stichting voor Integratie Vernieuwing en Ontwikkeling)

Integratie Marokkanen stimuleren binnen multiculturele samenleving, Zeist

Ondersteuning en zorg

Attifa

Ondersteuning en zorg voor migrantenouderen, Utrecht

RenQli

Begeleiding voor mensen met een licht verstandelijke beperking, Utrecht

Salaam4you

Maatschappelijke ondersteuning van moslimjongeren en -ouderen, Landelijk

Vrouwenemancipatie

Bushra magazine

Nederlandstalig online blad voor de moslimvrouw, Landelijk, online

S.P.E.A.K.

Collectief van moslimvrouwen tegen racisme, islamofobie en uitsluiting

Educatie en talentontwikkeling

Presikhaaf University

Sport, talentontwikkeling, onderwijs, Arnhem

Studiezalen

Onderwijs, welzijn en talenten ontwikkeling voor kinderen (en hun ouders) in kwetsbare wijken, Amsterdam

Touzani Foundation

Samen voetballen en leren jezelf te presenteren, zodat de kinderen fitter zijn en hun talenten ontwikkelen, Rotterdam

Gezonde leefstijl bevorderen

Groene Moslims

Milieubewustzijn van moslimconsumenten bevorderen, Landelijk

Armoedebestrijding

Halal voedselbank

Voedselbank voor moslims die onder de armoedegrens leven, Den Haag

ISSalaam

Voedselbank, Rotterdam

Colofon

Auteurs: Hanan Nhass, Jeroen Vlug
Met dank aan: Dr. Sahar Noor, Zsuzsa Kovács, Ahmed Hamdi, Hilde Bakker, Daniëlle van Helvoirt (stagiaire), Pippa Jones (stagiaire)
Foto omslag: iStock
Eindredactie: Communicatie KIS
Ontwerp: Suggestie & illusie
Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven
P/a Kromme Nieuwegracht 6, 3512 HG Utrecht, T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het [Kennisplatform Inclusief Samenleven](#).

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Movisie. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with Movisie. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned

Kennisplatform Inclusief Samenleven

Kennisplatform Inclusief Samenleven doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

Kennisplatform Inclusief Samenleven is een programma van het Verwey-Jonker Instituut en Movisie

T 030 230 32 60

E info@kis.nl

I www.kis.nl